

Մեծ Գրքի Կրթիչ

ԿԻՐԱԿԱՆ ԵՒ ԶԻՕՍԱԼԻ

Տ Ե Տ Բ Ը Կ Ն Ե Բ

Միջնակարգի սովորուցումը

Թ.

~~ԵՌՈՂՅՈՒԹԻՒՆԵՐ~~

~~ՊԵՆՆԵԼՈՒՎԱՆ~~

~~ԹԳՏԵԿԵՐ ԿԸՆՈՒՆԵՐ~~

ՎՆԻՔՆԵ

ՊԵՆՆԱԿԱՆ Ս. ԼՍՏՈՒՆԾԵՆԾՈՒ ՎԸՆԲԸ

1850. ՌՄՂԹ

2401 Գրքերի քանակը 1851 թ.

Տ Ր Դ Ե Տ Ե Յ

3(47925)
U-52

ԵՌԵՆՁՆԵՆԵԼԸ

1961 թ.

Վ Ե Բ Զ Ի Ն Օ Բ Ե Բ Ն

~~ԿԵՆՏՐ. - ԳՐԴ. - ԸՆԹՅՐ.
Ռ Բ
4.
ՍԵՄԵՆՆԱԿԱՆ
ՄԵՌՆԻԿԱ
ՎԵՐՆԱԿԱՆՈՒԹ. - ՎԻՏ.
ԱՐՄ. ԸՄԻ. ՕԲՆ
Ք Բ Ե Յ~~

Հ. ԿՂԵՄԷՍ ՍԻՊԻԼԵՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

A
438

~~ՄԱՆ. ՀԱՅԱՍՏԱՆ. ԲԻԿ
ԳՐԱԳԱՐԱՆ. ԲԻԿ
ՍՈՒՆ. 1854 թ. ԴԵՍ. 1859 թ. ԴԵՍ.
Ա. Բ. ԲԱՅԻՆԻ~~

Վ Ի Է Ն Ե

ՊԵՇՏՊԵՆ Ս. ԱՍՏՈՒԵԾԱԾՆԻ ՎԵՆԸ

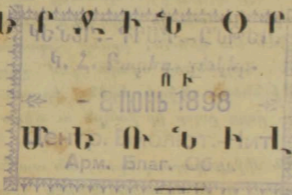
1851. Ռ-Յ

Տ Ր Դ Ե Տ Ե Յ

Ե Ռ Ե Ն Չ Ն Ե Ն Ե Լ Ը

Ս Ե Բ Գ Դ Ն Օ Ր Ե Ր Ն

Մ Ե Ռ Ն Ի Ա Ը

Арм. Благ. Общ.

ՏՐԴԵՏՍԵ թագաւորութենէն հրաժարիլն, առանձնանալն ու մահը՝ մեր ազգային պատմութեան դրախաւոր ողբերգական նիւթերէն մէկը կրնայ սեպուիլ:

Տրդատ իր թագաւորութեան ատեն Հայաստանին մեծամեծ բարիքներ ըրած էր, մանաւանդ քրիստոնէութեան դառնալէն ետքը՝ սաստիկ կը ջանար որ քրիստոսական կրօնին օգնութեամբը՝ բարոյականութիւնը, քաղաքական կարգն ու կանոնը ծաղկեցընէ եւ նախարարներուն եռանդն արթընցընէ, որ իր բարի բաղձանացը նպաստաւոր ըլլան ու երկիրը շէնցընելու փոյթ տանին: Աս բաղձանքը թէպէտ ըստ մասին կատարուեցաւ, բայց շատ անգամ ալ անպտուղ կը մնար. մանաւանդ իր ծերութեան ատեն՝ նախարարներն իրեն նեցուկ ըլլալու եւ տէրութեան ու ազգին յառաջադիմութեան նպաստելով՝ իրենց հայրենեաց հօրը մխիթարութիւնն աւելցընելու տեղ, կարծես թէ անոր օրտին ցաւն ու դառնութիւնը սաստկացընելու կը ջանային:

Ես իրենց անկարգ ընթացքն ու կռապաշտութեան միտելնին՝ թագաւորին սրտին մեծ վիշտ երկու լար կ'ողբար անոնց վրայ ու չէր կրնար մտիթարուիլ: Շատ անգամ առանձին իր ներքին խուցը քաշուած՝ արտմալի խորհրդածութեանց մէջ կ'ընկրղմէր կը մնար: Յաճախ կը յորդորէր զանոնք որ աս ծուռ ճամբէն ետ կենան, իրենց հպատակները չհարստահարեն, հայրենեաց օգտին դէմ չգործեն, երկպառակութիւնները մէկդի ձգեն, իրարու հետ միաբան ըլլան. բայց բոլոր իր ջանքն ու ճիգն անօգուտ եղաւ:

Արբ որ ամէն միջոց պարապ ելաւ, ան ատեն Տրդատ միտքը դրաւ որ թագաւորութենէն հրաժարի եւ իր վերջին օրերն առանձնութեան մէջ անցընէ: Իրօք ալ աս խորհուրդն ի գործ դրաւ. քաշուեցաւ Լուսաւորչայ այրն եւ հոն ապերախտ ու տիրանենդ նախարարաց ձեռքով թունաւորուելով մեռաւ:

ՅԻՓԼԻՍ ԶԻՄՆ. 1894 ՆԱՐՁՐՁ. 1909 ՏԻՓԼ.
 ОСНОВ. 1894 НОВ. ПЕР. 1909 ТИФЛ.
 БИБЛИОТЕКА
 Арм. Благотв. О-ва на Кавк.

467501
 Ե.
 - 6 ИЮНЬ 1898
 ЦЕНТРАЛЬНАЯ БИБЛИОТ.-ЧИТ.
 Арм. Благ. Общ.

ՄԵՐՈՒՆԻ Թագաւորն իր հրաժարելուն օրը՝ ներ-
 քին խցին մէջ առանձին նստած ատեն՝ մինչեւ նոյն
 ատեն պատահածներն յիշելով, սկսաւ ասանկ հե-
 ծել եւ ողբալ:

Արանի՛ թէ քիչ մ'ալ ուրիշ բանի վրայ կարող
 ըլլայի մտածել, կարենայի աս տագնապեցուցիչ խոր-
 հուրդները քիչ մը մտքէս հեռացընել: Բայց ան-
 կարելի է... քանի անգամ որ աս խցիս մէջ ասանկ
 մինակ կը նստիմ, միշտ նախարարներուս անզգա-
 մութիւններն աչքիս առջեւը կը նկարուին: Ո՛հ, ան
 քրիստոնէական կրօնին մէջ ունեցած թուլութիւն-
 նին ու ժողովրդեան տուած շար օրինակնին, եւ իմ
 սիրելի ազգս, իմ անձկալի զաւկրներս հարստահա-
 րելնին՝ կրած անձնական նեղութենէս աւելի սիրտս
 կը վիրաւորէ ու ծերութեան օրերս դառնութեամբ
 կը լեցընէ: ... Գոնէ քիչ մը դուրս ելլեմ, որ միտքս
 ցրուի ու մտխոյրութիւն մը գտնեմ: ...

Բայց աս ալ պարապ է, նոյն դժբախտ խորհուրդ-
 ներն ինձի հաւատարիմ ընկեր եղած են. առտու
 իրիկուն, քնոյ եւ արթնութեան ատեն, ամէն տեղ,

ամէն ժամանակ քովէս չեն զատուիր: Մարմնոյս շքին պէս միշտ ետեւէս կու գան ու երբեք ինձմէ չեն բաժնուիր: Ինչպէս որ որսորդի նետէ խորունկ վիրաւորած առիւծն՝ ուր որ երթայ նոյն մահաբեր երկաթն հետը կը տանի, այսպէս ես ալ աս զիս վիրաւորող սոսկալի մտածմունքները միշտ հետս կը կրեմ, միշտ զիս կը հալածեն . . . :

Արշափ ջանացի որ ազգս կարգով կանոնով ծաղկեցընեմ, յառաջացընեմ, պայծառացընեմ. խաղաղութիւնն ու շինութիւնն ամէն տեղ տարածեմ. բայց անօգնւտ . . . իմ մեծամեծներուս հաճոյքը՝ զիս տրտմեցընելու վրայ կայացած է: Բարի խորհուրդ մը տալու բերանս յառաջ չ'երթար, վասն զի գիտեմ որ անոնք հակառակը պիտ'որ ընեն: Անկարգութիւններն ու խռովութիւններն ալ օրէ օր շատնալու վրայ են:

Քանի մը օր յառաջ դեռ քիչ մը յոյս ունէի. բայց ան վերջին ժողովքը . . . ո՛հ ան չարագուշակ ժողովքը բոլոր ակնկալութիւններուս վերջ տուաւ: Յուսալով որ տրտմութիւնս ու ցաւերս տեսնելով՝ դէթ քիչ մը ճամբու կու գան, զիրենք խորհրդի ժողվեցի . . . բայց մէյ մը իրենց նայելուս պէս՝ սրտներնուն չարութիւնը յայտնապէս տեսայ. ներքին անպիտանութիւննին երեսնին զարկած էր. դեղընցած ու խռոված դէմքերնին՝ խղճերնուն անհանգստութեան վկայ էր: Ասանկ պարագայի մը մէջ ինչ կրնայի խօսիլ . . . ոչինչ . . . : Բայց ասով ալ իրենց սրտմտութիւնը գուցէ աւելի եւս կը զայրացընէի . . . : Սակայն ինչ խօսէի, ինչ բսէի . . . : Քանի անգամ որ խօսելու պատրաստուեցայ, ձայնս կտրեցաւ, չկրցայ բան մը զրուցել: Երկայն հառաչանքներէ ետքը՝ գոնէ մէկ երկու խօսք կ'ուզէի բսել, բայց խռովութիւնս չէր թողուր. մինչեւ մեջերնէն մէկը՝ կերպարանացս այլայլութենէն սրտիս անձկութիւնն իմա-

նալով՝ շփոթած ոտքս ինկաւ. Տէր իմ, ի՞նչ է պատուէրդ, ըսաւ, ի՞նչ կ'ուզես հրամայել. տէր արքայ, պատրաստ ենք ամէն հրամաններդ ճշդիւ կատարելու :

Աոյն խօսքէն ողի առած՝ այսչափ միայն կրցայ ըսել. Չեզի կը յանձնեմ որ կռապաշտութեան սովորութիւններն ու անկարգութիւնները մէկ դի թողուք, հպատակներնիդ սիրէք, հայրենեաց բարութեանը վրայ հսկէք, օրէնքները ձեզի առաջնորդ ունենաք: . . .

Աս ըսելով ժողովքը գոցեցի ու մեծամեծներն իրենց շփոթութեան ու ամօթոյն մէջ թող տալով եւ արքունեացս վայելչութիւններէն ու զուարճութիւններէն փախչելով՝ առանձին ներքին սենեակս քաշուեցայ: . . . Ա՛հ ան քաշուիլը, ո՛հ ան առանձնութիւնը. . . ինչպիսի ցաւերու պատճառ եղաւ ինձի. աս ծանր բեռը վրաս առնելուս ո՛րչափ անէծք կարդացի: . . . Քանի՛ անգամ դուռս զարնող եղաւ, չկրցայ բանալ. կը վախնայի որ ան անդգամ երեսներէն մէկը կը տեսնեմ: Արքունեաց հաճոյքն ինձի թոյն էր, սենեկիս գեղեցկութիւնն ինձի բանտ կ'երեւար: Չգեմ փախչիմ՝ կ'ըսէի, ազգիս սէրը թող չէր տար: Ա՛հ, ի՛նչ դժբախտութեան մէջ կրնայ եղեր իյնալ թագաւոր մը, երբ որ շար խորհրդականներու հանդիպի: Արնայի՞ արդեօք հաւատալ թագաւորի մը այսպիսի դժբախտութեան, թէ որ փորձն առած չըլլայի: . . . . .

Իայց աս ի՛նչ է. . . մէկը նորէն դուռս կը զարնէ: . . . Գուցէ կը սխալիմ, մարդ պիտի չըլլայ: . . . Չէ. . . ահաւասիկ. . . նորէն կրկնուեցաւ. . . : Մէկը զիս կը կանչէ. . . : Ար՛ուն ձայնն է. . . բանամ արդեօք. . . :

Քու հաւատարիմ ծառադ եմ, կ'ըսէ: . . . Հաւատարիմ. . . : Չիկրնար ըլլալ. . . իմ մարդիկներուս

Այլ հաստատութիւն չկայ: . . . : Բայց չէ: . . . : Ամբաստան: . . . : սնուք զայն զամանկ եմ: . . . : Ա՛հ, ի՛նչքէն է սր-
գեղար: . . . :

Ըն ըստէն Այլ ո՛վ կրնար ամուսնուլ սն արե-
ճապարակ ինչպանքն՝ պն որ ամենամեծ ժամանակներս
Այլ սնեղիկից հաստատութեամբ սնեղագով կը կե-
նար. հինն նոյնը չէ, պայտարութեանն ու իր հաստ-
ատարի՛ն Ամբաստան տեսնելու կը սկսի գոզուլ,
սիրար ստատիկ կը զարնէ: Եւ կեն զէր կը ցտարի,
արեւոր ասկան զայն կ'ըլլայ, ձեռքը գոզոգոզով գու-
նը կը բանայ: Եւ, ի՛ մ'այ: . . . : Ա՛հ արարութիւն: . . . :
ասագի: Ամբաստաններս կը մտնէ: Բազումսր ինչպա-
րեանն գրեթէ ինք իրեն կ'ընելով եւ իր պարանա-
կան աստիճանը մտնելով՝ Այլեն հաստատարի՛ն նա-
խարարին ժպտ կը նեղարի, Ամբաստան, տես ի՛նչ ի՛նչ ար-
արութիւնս, պրտ զրտս, կը կանչէ:

Տէր արքայ, մի խոսի՛ր, պատասխան կու տայ
տիրանէր պաշտանեան: Եթէ միտակ էս, ահա էս
քեզի ընկեր կ'ըլլամ: Եթէ պրտս՛մ էս, ձեռքե
եկամին շաք ըս տիրութիւնդ ժամանակըս, գրեց
սխախելու, միտիտարելու պատրաստ եմ: . . . : Բայց
գրեմ, նախարարներսն սնկարգութեանց զայն կը
ցտարի: սնուք այ՛ մար կայ, սնուք այ՛ զարման կայ:
Ես իրենց համար երաշխուար կ'ըլլամ որ ամէ
եան: ըս բարեբար պատուէրներսց կը հնարանդին
ամենեւին հազ մ'ընէր, սնուց տնտի՛ր գրեմըս ու
զելու բարական է:

— Զէ: Ամբաստան, չէ: . . . : շատ հեղ ժպտն աստ
եմ: Բոստանակին միտակ ընելով է: սնուց կանան՛
իրենց սնկարգութիւնն է: յոյս կարամ եմ: . . . :
Աստիկ տնտարիչներն Աստանս մայ պատուէր կու-
զէ նէ, իրենց կամքին ինչ կու տայ: . . . : Իրենցիկ
կը հեռանայ: . . . : էս այ՛ ամէն արեւ զարման չեմ
զանէր: . . . :

Վերստ, սա խոսքին գորտի իմնն խնամալով՝ Հե-
ճեճեճանքը թաղաւորին սաքք կ'իմոյց, աշքին սր-
ցանքնեքը գեաթնը կը թըրջէին, սրասանուց սա-
սաթեաւերը սրաթն ցանն յայտնել կ'ուզէր, խոսքի
տեղ թախամ լոյսքը կը ցուցնէր, Թաղաւորին
սիրան ալ սաստիկ շարտամ բոլորով ինքն ալ կ'ու-
զէր լալ: բոլոր սրասանուց ազգիւն սրգին սպա-
սամ էր: Արաթն նեղաւթիւնը լոյսով կ'ուզէր փա-
րասել: բոլոր իշխաններն սա միտիւթարաւթեանն ալ
զինքը զգիւմ էին:

Վերստ թախամ սրցանքնեքոսքը թիւ մը սխաթե-
ցաւ, սրան զոյց ծրգաւ կը նախանձներ, բոլոր շէր
կ'ընար Հեաեւիլ: Աէլ մ'ալ յանկարմ սասքնեքանն
զէր կարեցաւ, նասելու սախոգաեցաւ եւ այդպիսի
աշուքնեքով Վերստին նայելով՝ բերնով քսելու խոս-
քեքը՝ գննէ աշքին նայաւմքոսքը կ'ուզէր Հասկար-
նել:

Վսնցաւ Հասասարիմ՝ պաշամնեանն, սր ալ մար
չկոյ, միայն սրոշամ է: Ծրամեցաւ սիրասէր եւ
Հայրենասէր անձն՝ սր իր տէրը պիտ'որ կորսնեցնէ:
Հասքը մը Հագալ կ'ուզէր, Հասնոցիչ խոսքեր գրա-
նելու կը ջանար, ամեն միայն եկամ պամամաները
բասականն շեղելով՝ նոր պամամա կը փնտաէր, բոլոր
աշքը թաղաւորին աշքնն շէր գտաէր: Ասանկով եր-
կաւ շարտամ սիրաւ աշքով իրարաւ Հեա երկույնն տ-
տենն խասակցեցանն, սրաեքնանն գարնեքն, աշուքնեք-
նանն բացաւիլ գոյաւին՝ իրենց ամեննն ազգաւ խոս-
քեքն էին, եւ ոչ մէկը կրցաւ բերանն մը բանալ՝ սա
նախականն յաւթիւնն տարելու:

Ղրեւը կարծեա թէ սա տիւար տեսարանին շիր-
նալով ժամով լեանեքանն ետեւը գացամ պահար-
ամն էր: Գրչեքանն խաղաղ Հանգարտաւթիւնն,
արքանեաց նշանաւոր յաւթիւնը՝ զթաղաւորն անկ-
ոյին կը Հրաւիրէին, բնաթիւնը նշքը կ'ազգէր:

յողնած անդամները հանգիստ կը խնդրէին. բայց սիրտը խռոված, քնոյ համար պահանջուած հանգարտութիւնը կորսուած էր : . . . Տակաւին լռութիւնը չէին կրցած արել . . . : Աերջապէս՝ Գնա, ըսաւ թագաւորը, գնա, հաւատարիմ բարեկամ, չեմ ուզեր որ իմ ցաւերուս դուն ալ մասնակից ըլլաս : Առանց յանցանաց չեմ ուզեր զքեզ պատժել. չեմ ուզեր աւելի երկայն ատեն քու հանգստութիւնդ արել : Գնա, քու տեղդ ցաւերս ինծի ընկեր թող տուր. դուն գնա հանգչէ : Ես ալ հանգչիլ կ'ուզեմ, բայց վիշտերս չեն թողուր :

Սմբատ ցաւերուն սաստկութենէն խօսք մը չկրնալով ըսել, խորունկ հառաչանքներով ու դողդոջոտ քայլերով ակամայ խցէն դուրս ելլելու ստիպուեցաւ :

ՆԱԽՏԱՐԻՈՒ պաշտօնեան դուռը գոցեց ու Տրդատի
 իր վշտերուն մէջ թաղուեցաւ, վերջին ւրում մը սիր-
 տը պատեց. սովորական կերակուրն անգամ ուտե-
 լու մոռնալով՝ մէկէն գնաց անկողնոյն վրայ փռուե-
 ցաւ եւ աղետալի խորհուրդներու ուղիւնոսի մը մէջ
 ընկղմեցաւ: Երկայն ատեն աս խորհուրդները զինքը
 տանջեցին: Ար մտածէր որ խել մը ժամանակէ վեր
 միտքը դրածը կատարելով՝ թագաւորութենէն հրա-
 ժարի. բայց խեղճ հայրենեաց վիճակը սրոյ պէս
 սիրտը կը խոցէր: Շատ երկայն տեւեց աս պատե-
 րազմը. վերջապէս բնութիւնն իրեն խնայեց ու խոր-
 հուրդներն անկէ հեռացընելու համար՝ վրան թմրու-
 թիւն մը բերելով՝ քնոյ հրաւիրեց, որուն քաղցրու-
 թեան չկրնալով դէմ դնել՝ աչուրները գոցեց ու
 հանգչեցաւ:

Սմբատ արքունի դարպասէն դուրս ելլելէն ետքը՝
 շիտակ գլխաւոր նախարարներուն երթալով ու զա-
 նոնք խոսոված գտնելով, թագաւորին տրտմութեան
 պատճառներն սկսաւ ստորագրել ու անձկութեամբ
 անոնց պատասխանին կը սպասէր: Սակայն տեսնե-

լով որ անոնցմէ շատերն իրենց շարութեան մէջ
հաստատուն են, վերաւորեալ սրաիւ իր տեղը քա-
շուեցաւ: Քաղաւորին վշտերն ու տրտմութիւնը վրան
մեծ ազդեցութիւն ըրած էին. կը մտածէր, դար-
ձեալ կը մտածէր ու հնարք մը չէր կրնար գտնել:
Երկայն ատեն գլուխը ձեռքին վրայ կռթընցուցած՝
խորունկ մտածմանց մէջ կը կենար. բայց փուչ տեղ
խորհելէն ու ճար մը չգտնելէն ետքը նեղանալով
ոտք ելաւ, անհաստատ քայլով մը անկողնոյն վրայ
գնաց ինկաւ: Յաւոցը սաստկութենէն քիչ մը ատեն
թմրած մնաց. կէս քուն, կէս արթուն՝ թաղաւո-
րին պատկերն, ան վերջին աղիողորմ տեսիլը միշտ
աչքին առջեւն էր, չէր կրնար մտքէն հեռացընել:
Մէյ, մ'ալ յանկարծ արթընցաւ, սարսափելով մը
անկողնէն դուրս ցատքեց. սրաին մէջ վախ մը մտած,
կարծես թէ իրեն ազդեցութիւն մ'եղած էր: Չըլ-
լայ թէ, կ'ըսէր, թաղաւորին ան վերջին աստիճանի
տրտմութիւնն իրեն մնաս մը պատճառէ, չըլլայ թէ
յուսահատական միջոցի մը ձեռք զարնէ, չըլլայ թէ
զաղտուկ փախչի երթայ: Աս մտածմունքներն այն-
չափ զինքը խռովեցին, որ միտքը դրաւ նորէն թա-
ղաւորին քովը դառնալու:

Վաղդոջունն ոտուրներով իր ապարանքէն դուրս
ելաւ, արքունիքն եկաւ. լուռ ու ընդարձակ սրահ-
ներուն մէջ՝ անհանդարտ քայլով մը կը յառաջա-
նար. սրաին մէջ վախ մը տիրած էր, ամէն տեսած
առարկաներն իրեն տարբեր կու գային. բոլոր ար-
քունիքն իրեն սզոյ տուն մը կ'երեւար. իր թեթեւ
չքէն ուրիշ՝ հետն ընկեր չունէր: Ասանկ առան-
ձնութեան մէջ ամէն խցերն ու սրահներն անցնելով՝
վերջապէս թաղաւորին դրսի սենեկին առջեւը հա-
սաւ: Հոն պաղեցաւ մնաց, ալ չկրցաւ աւելի մո-
տենալ. ձեռքն յառաջ չգնաց դուռը բանալու: Ո՛հ.
կ'ըսէր ինքիրեն, արդեօք առջեւս ի՞նչ տեսարան

պիտի բացուի. արդեօք զինքը ներսը պիտ'որ գտնե՞մ,
արդեօք քնացած է, չէ նէ իր վշտերուն հետ կը
խորհրդակցի:

(Թ) Իկնապահները Սմբատին այլայլութիւնը տեսնե-
լով՝ ապշեցան մնացին. պատճառն ալ հարցընելու
չէին համարձակեր: Քանի մը օրէն վեր արքունեաց
խոռովութիւնը վեր ի վերոյ մը նշմարած ըլլալով՝
չէին ուզեր զինքը մինակ ներս թողուլ. մէջերնին
քիչ մը փսփսալէն ետքը՝ դարձան ըսին. Ինչո՞ւ թա-
գաւորին քունն ընդմիջել կ'ուզես. գիշերուան հան-
դիսար մեր տիրոջմէն գողնալու չենք թողուր: Եթէ
ուրախ լուր մ'ունիս, արեւուն ճառագայթներուն
հետ ներս բեր. եթէ գոյժ է, գոնէ ուշ իմանայ,
գէթ աս գիշերը շահի:

Չէ, ը'նկերք, պատասխանեց Սմբատ՝ խղզուած ու
այլայլած ձայնով մը, չէ, մեր տէրը տեսնել կ'ուզեմ.
Թէ որ արթուն է, իրեն ընկեր կ'ըլլամ. թէ որ
քուն է, ձեզի հետ ուրախակից կ'ըլլամ:

Գոնէ մէկտեղ ներս մտնենք, ըսին:

Սմբատին այլայլած խօսելէն՝ կասկածնին աւելցած
էր. չար դիպուածէ մը կը վախնային: Ո՛վ գիտէ՝
ի՛նչ դիտմամբ ներս մտնել կ'ուզէ, կ'ըսէին: Թիկ-
նապահաց զգուշութիւնը Սմբատին շատ հաճութիւն
տուաւ. գովեց անոնց հաւատարմութիւնն ու կամա-
ցուկ մը մէկտեղ ներս մտան, ներքին սենեակին
գուռը մօտեցան: . . . Ամանց, ըսաւ Սմբատ . . . հո՞ս
է . . . քնանալու ձայն մը կայ . . . : Ոտքի մատուր-
ներնուն վրայ կոխելով, իրարու նշաններ ընելով՝
գուռը բացին, դէպ ի անկողին կը յառաջանային:
Հոն գեղեցիկ տեսարան մը բացուեցաւ աչուրներնուն
առջեւ. ան պարզ, ան վեհ ու յարգելի կերպարանքն
իր բնական զուարթութեան մէջ կը տեսնէին. ան
լայն ճակատն, ան դէմքին արիութիւնը՝ հոգւոյն վսե-
մութեան պատկեր մըն էր . . . : Ամանց, . . . կրկնեց

Սմբատ, կամանց, շարթրննայ . . . : Գէպ ի մեղի դարձաւ . . . կամանց կոխեցէք . . . : Թող տանք որ հանգիստը վայելէ, թող տանք որ ղյժ աւնու : Ես ետ քաշուեցան ու դրան մօտիկցան : Գուք, ըսաւ Սրմբատ, դրան քովը կեցէք. ես դուրս չեմ ելլեր, թագաւորին քովը կ'ուզեմ կենալ, քունս անոր կը զոհեմ. ղինքը տեսնելս՝ ինծի մեծ վարձք է, ինծի քնէն աւելի հանգիստ է : Թիկնապահներն աս խօսքերուն զօրութիւնը չկրցան հասկընալ. շէին իմանար թէ ինչ բանի կը սպասէր. իրենք դէպ ի դրան քովը քաշուած՝ աս տեսարանին վախճանին կը սպասէին : Սմբատն ալ անկողնոյն մօտ նստած՝ շարունակ թագաւորին երեսը նայելով՝ կը զուարճանար, կը զարմանար, կ'ապշէր, կը տարակուսէր. նորէն կը նայէր ու անոր կերպարանացը վրայ փոփոխութիւն մը կը նշմարէր : Թագաւորին երեսն երբեմն զուարթ, երբեմն տրտում կ'երեւար. կարծես թէ հոն ներկայ եղող մէկու մը հետ կը խօսակցէր : Անցաւ երկու ժամէն աւելի. դեռ հաւատարիմ պաշտօնատէրն հոն նստած պահպանութիւն կ'ընէր :

Այժմ ալ յանկարծ թագաւորն արթընցաւ. կերպարանացը վրայ տրտմութեան եւ ուրախութեան զգածմունքներ կ'երեւային. մէկէն դուրս ցատքեց ու դէպ ի Սմբատ դառնալով՝ Ո՛հ, ըսաւ, ալ կ'երթամ. ասանկ հրաւեր ունիմ : Սմբատ խռոված դէմքով մը թիկնապահներուն աչք ըրաւ որ դուրս ելլեն :

Անոնք երթալէն ետեւ թագաւորը խօսքն այսպէս շարունակեց. Երբ որ անձկութեամբ անկողիննետուեցայ ու շատ մը տանջուելէն ետքը քունս տարաւ, յանկարծ ղիս լերան մը վրայ գտայ, սկսայ շորս կողմը պտըտիլ : Քանի մ'անգամ վեր վար դացի եկայ, վերջապէս ղիմացս պզտիկ անտառ մը տեսնելով՝ անոր մէջ մտայ ու քիչ մը հանգիստ առի : Նորէն

ոտք ելած՝ ասդին անդին պտըտելու ժամանակս՝ հե-
ռուէն աչքիս յարգելի ծեր մ'երեւցաւ :

Իսկզբան վախ մ'ունեցայ, բայց սիրտ ըրի, սա-
կայն միշտ կասկածանքով, դէպ ի ան կողմն սկսայ
յառաջանալ : Մտադրութեամբ մը շարունակ ան մե-
ծարոյ ծերունւոյն կը նայէի : Քանի կը մօտիկնայի՝
տարակոյսս ու վախս կը փարատէր : Երբ որ քովը հա-
սայ, տեսնելով ան յարգելի ալեւորին վեհ բայց
քաղցր կերպարանքը, վայելուչ երկայն զգեստը, ձեան
պէս ճերմակ յօրուքը, պայծառ ու փայլուն ճակատն
եւ զուարթ դէմքն՝ որ զիս ընդունելու եւ մխիթա-
րելու պատրաստութիւն մը կը ցուցընէր, սիրտս ու-
րախութեամբ լեցուեցաւ :

Ի՞նչ կ'ուզես հօտեղերս, ըսաւ քաղցրութեամբ
մը, ի՞նչ կը փնտռես :

Մէկանց ձայնէն ճանչցայ թէ իմ հաւատարիմ
բարեկամս, իմ պատուական ազատիչս ու մեր հայ-
րենեաց լուսաւորութեան հայրն էր : . . .

Նոս Սմբատին սիրտն ելաւ, Լուսաւորչայ յիշատա-
կան աշուրներն արցունքով լեցուեցան. թագաւորն
ալ խռովեցաւ, ձայնը կտրեցաւ, սկսաւ հառաչել.
այլայլութիւնը քանի գնաց շատցաւ, մինչեւ ծնկուը-
ները թոյլնալով՝ Սմբատ զինքն աթոռի մը վրայ
նստեցուց ու հառաչանքով իրարու կը նայէին : Քիչ
մ'ատեն ասանկ կենալէն ու թագաւորը հանդարտե-
լէն ետքը՝ պատմութիւնը շարունակեց : Սմբատ ալ
քովը կեցած՝ անհանդարտ դէմքով մը տեսիլքին
կատարածը կ'ուզէր իմանալ :

Մէկէն անոր ոտքն ինկայ, ըսաւ թագաւորը,
սրտիս անձկութիւնն յայտնեցի. նախարարաց ու մե-
ծամեծաց անկարգութիւնները մէկիկ մէկիկ աչքին
առջեւը դրի :

Պիտեմ գիտեմ, մի խռովիր, պատասխանեց. թող
որ անոնք մինակ մնալով պատժուին. դուն իմ ե-

տեւէս եկուր: Եկուր զքեզ իմ հանգստեանս բնակարանը տանիմ, տես թէ ի՞նչ երջանկութիւն կ'ունենաս հոն, աշխարհքիս զբաղմունքներէն հեռանալով:

Ասանկ խօսակցութիւններով սկսանք անտառին մէջէն յառաջ երթալ: Մէյ մ'ալ առջեւնիս պզտիկ դաշտ մը բացուեցաւ, որուն ծայրը չափաւոր մեծութեամբ անձաւ մը կար: Հոն որ հասանք՝ Ահա, ըսաւ, իմ ուրու հանգստեան տեղերնիս. հոս կրնաս հանդարտութիւնդ գտնել:

Աս ըսաւ ու աներեւոյթ եղաւ: Ես ալ այլայլութենէս մէկէն արթընցայ ու զքեզ իմ հաւատարիմ պաշտօնեաս գտայ: Անշուշտ Աստուծոյ մասնաւոր նախախնամութեամբն եղաւ որ դուն հոս գտնուեցար, որպէս զի շուտ մը պատրաստութիւն տեսնելու օգնես եւ դաղտուկ արքունիքէն դուրս ելլելուս նպաստես...: Ալ միտքս հաստատութեամբ որոշած եմ, չեմ կրնար իմ վարդապետիս ու բարեկամիս հրաւիրին չհետեւիլ:

Սմբատ թագաւորին աս որոշմանը վրայ խիստ այլայլելով՝ բոլոր ճգամբ միտքը փոխելու կը ջանար. Ստուգիւ, կ'ըսէր, նախարարներն բրածներնուն վրայ զըջացած պիտ'որ ըլլան:

Ամենեւին մի յուսար, պատասխանեց թագաւորը, չե՞ս գիտեր թէ ի՞նչպէս ամէն օրինաւոր իշխանութեան դէմ են. ամենեւին օրէնք ճանչնալ չեն ուզեր:

— Գիտեմ, գիտեմ, արքայ, բայց . . . :

— Չե՞ս յիշեր որ երկրին բարի օրէնք մը դնել ուզելուս պէս՝ ամէնն ալ դէմ կ'ելլէին. հայրենեաց ընդհանուր բարիքն հողալու տեղ՝ միայն իրենց դիրութեան ու հանգստութեան միտ կը դնէին: Քանի անգամ իրենց ազաչած եմ որ ժողովուրդը չկեղեքեն, արդարութիւնը պատուեն, աղքատաց հայր

բլաշինն ցուցրնեն. բայց անօգնւտ: Ասանկ խրատ-
ներով կարծես թէ սրտերնին աւելի կը խստանար,
իրենց չարութեան մէջ աւելի կը հաստատուէին: Ին-
ծի օգնական բլալու տեղ, մատնութեան ու անսաս-
տութեան կիրքերը կը սնուցանէին: Սիրելի Սմբատս,
պարապ տեղ զիս համոզելու մի ջանար. յիսուն տա-
րիէն աւելի է որ աս ըսածներուս փորձը կ'առնեմ.
այսչափ երկայն փորձը բաւական է. այնչափ ժամա-
նակ ունեցած ակնկալութիւններս պարապ ելլելէն
ետքը՝ նորէն յուսալը տկարամտութիւն է: Գուն նայէ
որ ինծի ճամբորդի զգեստ մը հողաս, որպէս զի
առտու չեղած՝ կարենամ ճամբայ ելլել:

Սմբատ տեսնելով որ ալ միտքը դարձրնելն ան-
կարելի է, հեծելով գլուխ ծռեց, զինքն ամէն հրա-
մանի պատրաստ ցուցուց եւ հարկաւոր բաներն հո-
գալու համար դուրս ելաւ, միտքը դնելով որ ինքն
ալ մէկտեղ երթայ եւ իր սիրելի թագաւորէն ա-
մենեւին չբաժնուի:

ՎԻՉ մը ետքը Սմբատ պատրաստուած զգեստներով ետ դարձաւ: Թագաւորն ասոր վրայ մեծ հաճութիւն ցուցընելով՝ անոր հետ խցէն դուրս ելաւ ու թիկնապահաց հրաման տալով որ զգոյշ կենան եւ ներս մարդ չթողուն, իրենք յառաջ գացին: Լռիկ մնջիկ սրահներն անցան ու առանձինն խուց մը մըտնելով՝ Տրդատ իր արքունական զգեստները փոխեց եւ աղքատին զգեստներ հագաւ. նոյնպէս Սմբատ ալ իր նախարարութեան զարդերն ու նշանազգեստը հանեց: Այնպէս ծպտած՝ արքունեաց դուռը հասան. հոն կեցաւ թագաւորը, սրտանց հառաչանք մ'ըրաւ. Մնաս բարով, ըսաւ, ո՞վ վշտերու եւ ցաւերու բնակարան. մնաս բարով. ալ զքեզ պիտի շտենենմ: Պալատէն ելան, լայն ու ընդարձակ փողոցներէն սկսան յառաջ երթալ: Աէս ժամի մօտ քալելէն ետքը՝ առանց մէկէ մը ճանչցուելու՝ քաղքին արեւմտեան դռնէն կրցան դուրս ելլել:

Ղամբան միշտ անբարբառ կ'երթային: Սմբատ խիստ պլպլած եւ խռոված էր. առած քայլերը բռնի էին, միշտ աչքն ետեւը կը դարձընէր. միշտ

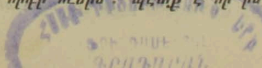
կ'ուզէր որ Թագաւորն իր միտքը փոխէ. բայց գիտնալով որ անկարելի է, բերան չէր բանար եւ լռութեամբ անոր ետեւէն կ'երթար: Աւերջին անգամ մ'ալ Տրդատ գլուխը դարձուց ու քաղքին վրայ նայելով՝ Այ ապերախտ քաղաք, ըսաւ, ահա այսպէս ստիպեցիր որ քու Թագաւորդ, քու հայրդ զքեզ որբ թողու . . . : Ո՛հ, որչափ զքեզ աւելի սիրեցի նէ, այնչափ աւելի ինծի տառապանք ու նեղութիւն հասցուցիր . . . : Երթանք, կ'ըսէր Սմբատին, աճապարենք, հեռանանք. պաշտօնեան ալ արիութեամբ նորէն սկսաւ քայլել. սրտին հեծութիւնն՝ առած խորունկ շնչովը կը յայտնէր:

Արկայն ատեն այսպէս քայլելէն ետեւ՝ Տրդատ յոգնած ըլլալով՝ քիչ մը կեցան եւ մարգագետնոյն վրայ հանգչեցան: Արեւը դեռ չէր երեւար, բայց իր յառաջարձակ լոյսը զիրենք քիչ մը կը լուսաւորէր. գիշերուան վերջին մասին լռութիւնն ու երկինքին պայծառութիւնը գեղեցիկ տեսարան մը կ'երեւցընէր:

Թագաւորը Սմբատայ շարժուածքէն կ'իմանար թէ ըսելէք մ'ունի, բայց չի համարձակիր. ուստի եւ ստիպեց որ չվախնայ, մտածածն ըսէ: Ան ալ համարձակութիւն առնելով՝ Տէր արքայ, ըսաւ, ո՛ւր պիտի կենաս, ո՛ւր պիտի հանգչիս. եթէ ստուգիւ առանձնութեան մը մէջ պիտի բնակիս նէ, չեմ ուզեր, չեմ կրնար քեզմէ զատուիլ: Թէ որ հրաման կու տաս, միշտ քեզի հետ մնամ ու քու կենացդ հաւատարիմ պահապանն ըլլամ:

Թէպէտ Տրդատ՝ Սմբատայ աս հաւատարմութեան վրայ շատ ուրախացաւ, բայց չուզեց հաւանիլ: Ազնիւ Սմբատս, ըսաւ, չեմ կրնար խօսքով բացատրել թէ աս քու սէրդ սիրտս որչափ կը շարժէ. եւ եթէ կարելի ըլլար, ես ալ ամենեւին չէի ուզեր որ ինծմէ հեռանաս. բայց պէտք է որ բաժնուինք: Սմբատս, հայր եմ, որդի ունիմ. պէտք է որ իմ տեղս դօնէ

Երկու շաբաթ

դուն զակիս քով կենաս, իրեն առաջնորդես: Անոր քովը մնալովդ՝ ինձի աւելի հաճոյական եւ ժողովըրդեանս աւելի օգտակար գործ կ'ընես, քան թէ իմ առանձնութեանս ընկեր ըլլալով:

Սմբատ աս խօսքին չէր հաւաներ. կուզէր որ թագաւորն իրեն խօսք տայ որ զինքը քովէն չիհեռացրնէր: Իսկ Տրդատ իր կարծեաց մէջ հաստատուն կենալով՝ մէջերնին սիրոյ ու բարեկամութեան վէճ մը սկսաւ: Աւերջապէս թագաւորն ոչ հաւանիլ եւ ոչ ալ անոր սիրտը կոտրել ուզելով՝ Հիմա ճամբանիս յառաջ տանինք, ըսաւ, եւ երբ որ տեղերնիս կը հասնինք, ան առեն կը տեսնենք: Տիրասէր պաշտօնեան ասոր վրայ ուրախանալով եւ յուսալով որ ետքը թագաւորին միտքը կրնայ փոխել, քաջալերուեցաւ, ուստի եւ սոք ելան սկսան նորէն քալել:

Քիչ մը ետքը պզտիկ գեղ մը հասան. հոն Սմբատ երկու ձի գնեց, որոնց վրայ հեծնելով՝ ճամբանին յառաջ տարին: Թէպէտ ճամբորդութիւննին ըստ ինքեան շատ զուարճալի, անցած տեղերնին շատ ազուոր ու սխրալի էր. բայց իրենց գտնուած վիճակն ամենեւին բանի մը միտ դնելու, ամենեւին գեղեցկութեամբ մը զուարճանալու չէր ներեր: Առտրած սրտով ու տխուր դէմքով, միայն իրենց վշտին վրայ մտածելով եւ ան միայն զգալով՝ ճամբանին յառաջ կը տանէին:

Աս կերպով երկու շաբաթ ետքը Երիզա քաղաքն հասան: Գեռ Սմբատ չէր գիտեր թէ ուր պիտի կենան: Հոն ձիերնին ծախսեցին եւ առանձնութեան մէջ հարկաւոր ըլլալու բաներ գնեցին: Երիզայէն սկսան նորէն դէպ ի արեւմուտք ոտքով քալել. երեք օր Եփրատայ ծաղկազարդ եղերքէն քալելէն ետքը՝ լերան մը ստորտոն հասան:

Ահա աս լեռն է, ըսաւ Տրդատ, իմ բնակութեանս տեղը. ահա մօտիկցանք ան տեղն՝ որուն

այնչափ կը փափարէի, ահա այնչափ անգամ հարցուցած տեղդ՝ աս լեռն է:

Կամաց կամաց լերան վրայ ելան ու անտառի մը մէջ մտան, որուն ցանցառ ծառերը հազիւ թէ արեւուն ճառագայթները կրնային արգելել: Քիչ մը յառաջ երթալէն ետքը՝ առջեւնին պզտիկ դաշտ մը բացուեցաւ, որուն ճոթն էր Տրդատայ երազին մէջ տեսած այրը: Մեծ յարգութեամբ ան նուիրական տեղը մտան: Ահաւասիկ, բաւ թագաւորը, Մանեայ այրը. հոս ապրեցաւ մեր հասարակաց Հայրն եւ զիս ալ հոս հրաւիրեց. ես ալ կ'ուզեմ որ իմ վերջին բնակարանս՝ իմ հօրս վերջին բնակութեան տեղն ըլլայ: Անոր լերի ու տխուր պատերն իմ ապարանքիս զարդերէն աւելի կ'ընարեմ. աս կոշտ ու կարծր գետինն իմ փափուկ ու պաստառալից անկողնէս աւելի հաճելի է ինձի, որովհետեւ գիտեմ որ իմ Հօրս անկողինն ալ աս էր: Սմբատ մեծ յարգութեամբ մը չորս կողմը կը նայէր. ամէն տեսած առարկաներն իրեն նուիրական կ'երեւային:

Քիչ մ'ալ ասդին անդին պտրտելէն ետքը՝ Տրդատ ծանր ձայնով մը գարձաւ իրեն բաւ. Գիտես որ աս խոր առանձնութեան մէջ քու ընկերութիւնդ ինձի ո՞րչափ քաղցր է. ես ալ շատ կը բաղձայի որ մինչեւ ի մահ իրարմէ չբաժնուէինք: Բայց մէկալ կողմանէ քեզմէ զատուելուս հարկաւորութիւնը տեսնելով՝ պէտք է որ աս բաղձանքս ալ զոհեմ: Հարկ է, սիրելի Սմբատս, աննահանջելի հարկ է որ դուն տեղդ դառնաս: Պէտք է որ իմ որդւոյս քովն երթաս, իրեն նեցուկ, օգնական, իր կենացը պահապան ու իր խորհրդատուն ըլլաս: Չէ, չէ, քու երթալդ հայրենեաց, ժողովրդեանս օգտակար է. չեմ կրնար աս օգտէն հայրենիքը, ժողովուրդս զրկել: Քեզմէ զատուիլս արդէն ինձի դառն է. ընդդիմանալովդ՝ աս բաժանումնիս աւելի մի դառնացըններ:

Սմբատ աս խօսքերուն վրայ շատ այլայլեցաւ . եւ թէպէտ մեծ դժուարութիւն կը կրէր ու կ'ուզէր ամէն կերպով ջանալ որ հօն թագաւորին քովը մնայ, սակայն զինքն աւելի շարտմեցընելու համար զլուխ ծռելու ստիպուեցաւ : Աչքէն հեղեղի պէս արցունք սկսաւ վազել՝ տեսնելով որ Տրդատ ինչ աստիճանի սէր ու գութ ունի հայրենեաց ու ազգին . եւ այնպիսի թագաւորէ մը զրկուելուն համար՝ սիրաբը կտոր կտոր կ'ըլլար : Միայն ազաչեց որ գոնէ նոյն զիշեր մէկտեղ անցընեն ու երկրորդ օրը բաժնուին, որն որ թագաւորն յանձն առաւ :

Բրաժ քաղցր բայց տրտմական խօսակցութիւննին լսուելու արժանի էր : Տրդատ դարձեալ այրած սրտով իր նախարարաց ապերախտութեան ու անկարգութեանց վրայ դանդաւտ ընելէն ետեւ՝ իրեն շատ խրատներ տուաւ՝ որ որդւոյն քովն եղած ատեն ի գործ դնէ : Միանգամայն ապսպրեց որ որդին մասնաւոր կերպով մը իր կողմանէ աստուածընտիր հայրապետին խնամօցն յանձնէ : Այսպէս զիշերուան մեծ մասը խօսակցելէն ետեւ՝ մնացած քանի մը ժամն ուզեցին քիչ մը հանգչիլ : Սմբատ առջի իրիկուրէն թագաւորին համար խոտերով ու մամուռներով անկողին մը ձեւացուցած էր, որուն վրայ Տրդատայ յոգնած անդամները հանգչեցան : Ինքն ալ անկէ քիչ մը հեռու իր հանդիսան առաւ :

Արբ որ արեւը ծագեցաւ, երկուքն ալ արթընցան ելան ու քիչ մը վերջը Տրդատ բաժնուելու խօսքը նորէն բացաւ : Ասանկ խօսելով այրէն դուրս ելան : Ո՛վ կրնայ իրենց տրտմութիւնն ստորագրել, իրենց բաժնուելու ցաւն երեւակայել . ո՞ր մայր արդեօք ասկից աւելի դառն ցաւ զգացած է՝ իրեն սիրելի որդիէն զատուելու ատեն : Մահուան հաւասար կ'երեւար իրենց աս բաժանումը . բայց ինչ օգուտ, հայրենեաց սէրն ու օգուտն այնպէս կը պա-

Հանջէր : Լալով մէկ մէկու փաթթուեցան ու շարունակ առանց խօսք մ'ըսելու իրարու երես կը նայէին , կարծես թէ մէկզմէկ տեսնելէն յագիլ կ'ուզէին , իբրեւ ստոյգ սեպելով որ մինչեւ ցմահ ալ պիտի չտեսնուին :

Այրին դրան առջեւը ծնկի վրայ եկան ու քանի մը բոպէ անմուռնչ աղօթելէն ետքը՝ ոտք ելան : Թագաւորը քիչ մը տեղ Սմբատին յուղարկաւոր ուզեց երթալ . անձայն ու տխուր դէմքով քալելով կամաց կամաց յառաջ կ'երթային : Լեռնէն վար իջնալու տեղն որ հասան՝ նորէն ցաւով իրարու փաթթուեցան ու սաստիկ կսկիծով պագտուելէն ետեւ՝ ականայ բաժնուեցան : Տրգատ հազիւ՝ երթաս բարով , սիրելի որդիս , սիրելի աղգս քեզի կը յանձնեմ , կրցաւ ըսել . . . . եւ անհաստատ քայլով մը իրարու հակառակ ընթացքով յառաջ դացին : Թագաւորն իր այրը դարձաւ . Սմբատ ալ արտորնօք լեռնէն վար իջաւ : Արան խոր տրտմութիւն մը պատած էր . դէմքին այլայլութենէն ու շարժմունքներէն անմիջապէս կ'իմացուէր թէ մեծ կորուստ մ'ըրած էր :

ՏՐԴԱՏԱՅ՝ իր կենաց վերջին օրերն անցրնելու՝
 Համար ընտրած առանձնութեան տեղը՝ գեղեցիկ տեղ
 մը չէր, մանաւանդ թէ սաստիկ ահռելի կերպարանք
 մ'ունէր: Բոլոր նոյն լերանց գօտին զարհուրելի ժայ-
 ուերէ ու խորունկ վհերէ կազմուած էր. միայն այրին
 առջեւը քիչ մը շիտակ դաշտանման տեղ կար:
 Այրին ետեւի կողմը բարձր ու անմատոյց ժայռեր
 պատած էին, որոնցմէ քիչ մը հեռու կ'երեւար լե-
 րան բարձր կատարը ձիւներու տակ ծածկուած: Բուն
 Մանեայ կամ Լուսաւորչայ այրէն քիչ մը անդին
 ուրիշ քանի մը պղտիկ այրեր ալ կային, որոնք
 ժայռերու պատառուածներու մէջ փորուած էին:
 Բոլոր լեռն անապատ ու ամայի, ամէն կողմ անջրը-
 դի էր: Հոն ամենեւին ուրիշ ձայն չէր լսուեր, բայց
 եթէ անդոններու սուր ձայնը եւ կամ դառնաշունչ
 հովերուն՝ լերանց պատառուածներուն մէջէն անց-
 նելով պատճառած տխուր հնչիւնը, եւ ոչ իսկ ջրոյ
 կամ վտակի կարկաջանք մը կը լսուէր, վասն զի աս
 լերան վրայ ջուր ալ քիչ կը գտնուէր. միայն այրէն
 հեռու դէպ ի վար յստակ ու ականակիտ աղբիւր մը

կար, որն որ կարծես թէ այրին մէջ բնակողին պիտոյքը ճարելու համար կը բխէր: Ամենեւին պտղատու ծառ մը չէր տեսնուեր. եղած վայրենի ծառերն ալ անանկ ցանցառ, անանկ լերկ էին, որ տեղւոյն զարդ ու վայելչութիւն մը չտալէն զատ՝ չորս կողմը տիրող տխրութիւնն ու ահաւորութիւնն աւելի կը սաստկացընէին: Հողն ու օդն ալ ընդհանրապէս մշակութեան անյարմար էր. միայն ասդին անդին քիչ մը տեղեր կը տեսնուէին, որոնք մշակուելով՝ մարդկային կենաց վերջին աստիճանի հարկաւոր եղածը կրնային մատակարարել. բայց սաստիկ խիստ աշխատութիւն հարկաւոր էր: Աերջապէս ասիկա անանկ լեռ մըն էր, որն որ կարծես թէ Հայաստանի գեղեցիկ ու սխրատեսիլ դիրքերուն եւ արգասաւոր ու շատաջուր երկիրներուն ընդդիմապատկեր մը ձեւացընելու համար՝ դիւթութեան մը միջոցով՝ հազարաւոր մղոններով հեռու տեղէ մը բերուած հոն դրուած էր: . . .

Թագաւորն իր հաւատարիմ սպասաւորէն բաժնուելէն ետեւ՝ քիչ մը ատեն այրին առջեւն իր ցաւոցը մէջ ընկղմած մնալէն վերջը՝ սիրտը քիչ մը սփոփելու համար չորս կողմն ուղեց պտըտիլ: . . . Բայց, ո՛հ, աս իր գտնուած տեղը, Սեպուհ լեռը՝ ինչպէս կրնար վիրաւորած սրտի մը միսիթարութիւն եւ սփոփանք տալ. մանաւանդ թէ ասոր հակառակ՝ միայն անոր տեսքը բաւական էր մարդս տխուր տրտմութեան մէջ ձգելու: Ժայռերուն սեւ գոյնը, լեռներուն մերկ տեսիլքն ու ամէն կողմ պատած խոր լռութիւնը՝ վրան մեծ տպաւորութիւն ըրաւ: Բոլոր պտըտած տեղերն անանկ կերպարանք մ'ունէին, որ կարծես թէ բնութեան անէծքն ընդունած ու անոր երեսէն թող տրուած երկիր մըն էր: Ամէն մէկ սեպ ու բարձր ժայռերն աչքին առջեւը մէյ մէկ զարհուրական տեսիլ մը կը նկարէր: Իր բնակութեան ամէն

կողմը պտրտեցաւ ու միշտ զուարճալի դիրք մը գրա-
նելու մտքով՝ դիմացն ելած տխուր տեղերը թող
կու տար ուրիշ կողմ կ'անցնէր, բայց միշտ աւելի
սոսկալի տեսարաններու կը հանդիպէր: Աւերջապէս
աշխատութենէ յոգնած ու սիրտը տխրութեամբ
լեցուած՝ դէպ ի պար դարձաւ, դրան առջեւը նրս-
տեցաւ. իր վիճակին գոռաբուծիւններուն ու ծան-
րութիւններուն վրայ սկսաւ մտմտալ:

Չիկրնար խօսքով պատմուիլ առջի օրերն զգա-
ցած անձկութիւններն ու կրած նեղութիւնները: Ա՛հ,
առանձնութիւն, առանձնութիւն, կը կանչէր, չէի
կարծեր որ այսչափ դառն ըլլաս: . . . Բոլոր կեանքը
մարդկային ընկերութեանց մէջ անցընող մը՝ երկայն
ատեն առանց մարդու երես տեսնելու՝ ինչպէս կրնար
կենալ: Գոնէ, կ'ըսէր, երբեմն երբեմն դեղացի մը
հանդիպէր, գէթ ըստ պատահման մէկն աս կողմերս
գար, որ մարդու ձայն մը լսէի: . . . Բայց չէ. աս
մխիթարութենէն ալ զըկուած եմ. անզղներու ձայ-
նէն ուրիշ ձայն լսելիք չունիմ: . . . Ա՛հ, ինչ ա-
մայի տեղեր, կը կանչէր ինք իրեն, ինչ ժայռեր,
որոնք հազիւ դիշատիչ թռչուններու բոյն ըլլալու
յարմար են. ես ալ մարդկան բնակութիւնը թող
տալով՝ անոնց պէս իմ բնակութիւնս պրերու, ժայ-
ռերու մէջ պիտի դնեմ եղեր: Աշխարհքիս մէկ
ծայրը, մոռցուած մէկդի նետուած պիտի մնամ
եղեր: Աս ալ բաւական չէ, ծերութեանս վերջին
օրերն, ամենէն տկար օրերս անօգնական պիտի մնամ,
ու ամէն բան իմ ձեռքովս պիտի գործեմ եղեր:

Վարձեւ թէ աս իր խեղճ վիճակին ողորմելու
թիւնն աւելի եւս զգալ տալու համար բոլոր կենաց
մէջ ունեցած վայելմունքներն, ընդունած պատիւ-
ներն ու բրած մեծամեծ գործքերը մէկիկ մէկիկ
աչքին առջեւը կը նկարուէին: Ան Հոռոմայեցոց ար-
քունեացը մէջ անցուցած ժամանակներն, ան ար-

քունական թագ ու պատիւ առնելով Հայաստան դառնալն, ան բոլոր երկրէն սիրով եւ ուրախութեամբ ընդունուիլը, ան իր տէրութիւնը ծաղկեցընելու, հպատակներն երջանիկ ընելու համար ըրած ջանքն ու աշխատանքը՝ որն որ իրեն իբրեւ զբօսանք մըն էր, ան քրիստոնէութեան դարձած ատեն ունեցած մխիթարութիւնն եւ Հայաստան աշխարհին դարձին վրայ զգացած ուրախութիւնը . . . . . այս ամենայն եւ ուրիշ ատոնց նման հազար ու մէկ մտածմունք՝ որոնք ուրիշ անգամ մոռնին մէջ եկած ատեն սիրտը քաղցրութեամբ եւ ուրախութեամբ կը լեցընէին, հիմակ իր դառնութիւնն ու ցաւերը կը կրկնապատկէին, որովհետեւ շէր կրնար անոնք մտածել առանց իր հիմակուան դտնուած վիճակին հետ համեմատելու, որով եւ առանձնութեան վշտերն աւելի եւս կը սաստկանար:

Այսպիսի խորհուրդներով տանջուած ատեն՝ քանի քանի անգամ միտքը կու դար որ ձգէ արքունիք դառնայ եւ կամ գոնէ աւելի քաղցր օգ ունեցող եւ մարդկային բնակութեանց աւելի մօտ տեղ մ'երթայ քաշուի. եւ հազիւ զինքն հոն հրաւիրողին յիշատակաւն ու իր արիասիրտ բնութեամբը կրնար դէմ կենալ եւ աս խորհուրդն իբրեւ իրեն անարժան՝ մէկդի նետել:

Այն մտածութիւնները զինքը երկայն ատեն չարչարեցին. քանի որ գործքը կը լմըննար ու ինք զինքը մինակ կը տեսնէր, սիրտը կը թոյլնար, հոգին կը վհատէր: Բայց կամաց կամաց սկսաւ զօրանալ, արիութիւնն իրեն օգնեց ու թող շառու որ տրտմութիւնը բոլորովին զինքն ընկճէ. ասանկ դէպքերու մէջ մի միայն մխիթարուելու տեղն իր բնակարանն էր. վրան տրամութիւն մը գալուն պէս՝ շուտ մը դէպ ի այրը կը վազէր, իր սիրելի հոգեւոր Հօրը նստած տեղը կ'երթար եւ անոր առանձնութիւնն

ու ճգնութիւնները մտածելով՝ նորէն ոյժ ու հոգի կ'առնուր: Այսպէս կրօնը կենաց ամենէն դժուարին պարագաներուն մէջ՝ մարդուն միակ մխիթարութիւնը, միակ օգնութիւնը կ'ըլլայ:

Թագաւորին գլխաւոր զբաղմունքն իր փոքրիկ արտը գործելն եւ իր կենաց պահպանութեան համար հարկաւոր եղածները հասցընելու ջանալն էր: Ան փոքրիկ արտը շատ անգամ իր արցունքովն ու քրտինքովը կ'ոռոգէր: Իր ծերութեան աշխատութիւնը նոյն կոշտ երկիրը կակղցուց, ամէն բան կարգի դրաւ. այնպէս որ քիչ մը ետքը հոնտեղը հասած կանանչեղէններն ու պտուղներն իր սակաւապէտ կենացը բաւական կ'ըլլային: Այրին առջեւի գետինն ալ մաքրեց, շտկեց. նոյնպէս անուշահամ՝ աղբիւրին քով պզտիկ պարտեզ մը ձեւացուց ու խտտով եւ վայրենի ծաղիկներով զարդարեց:

Ամէն իրիկուն ան աղբիւրին գլուխը կերակրիկը կը պատրաստէր. հոն յոգնած անգամներն իրենց հանգիստը կ'առնուին. հոն իր կերակուրը կ'ուտէր եւ անուշ ջրով ծարաւն անցընելով՝ երկայն ատեն նստած կը մտածէր ու ինք իրեն հոգի կու տար:

Ասանկով կամաց կամաց զգացած դժուարութիւնները փարատեցան. ալ իր առանձնակեաց վիճակն իրեն ծանր չէր երեւար. մանաւանդ թէ օր աւուր վրայ ներքին քաղցրութիւն մը, զուարճութիւն մը կը զգար: Իր աշխատութեամբը դարձանուած փոքրիկ արան ու այրին քովերն իրեն բաւական զուարճալի տեսարան մը կը պարգեւէին: Շատ իրիկուններ ալ այրին դրան առջեւը դիզած չոր խտտերուն վրայ նստած, լուսնոյ գեղեցիկ լուսովն Աստուծոյ մեծութեան եւ բարութեան վրայ կը խորհէր: Տաք եղած գիշերները շատ անգամ աղբիւրին քովը՝ ծառի ճիւղերով ու տերեւներով շինած խուղին մէջ քնոյ հանգիստը կ'առնուր եւ արեւը շեւած՝ Աս-

տուճոյ փառք տալով կ'արթըննար, իր մշակական ու առանին գործքերուն կը զբաղէր :

Աս կերպով Տրգատ աս խաղաղ ու հանդարտ կենաց այնպէս սէր կապեց, որ մշակական աշխատութիւնն ու առանձնութիւնն ալ ամենեւին իրեն դժուարութիւն չէին տար : Մեծ փութով արտը կը գործէր, նոր ծառեր կը տնկէր, պզտիկ պարտիզին ջուր կու տար. վերջապէս գրեթէ բոլոր օրը գործէլէն ետեւ՝ այրը կը մտնէր, աղօթքները կ'ընէր ու կերակրոյ կ'երթար. կերակրէն ետքը քիչ մը հանգչելէն ետեւ քուն կ'ըլլար : Աս կեանքն երթալով իրեն այն աստիճանի սիրելի եղաւ որ թագաւորութեան ատենն ունեցած դիւրութիւնները եւ ոչ միտքը կու գային, եւ եթէ գալու ալ ըլլային՝ աս քաղցր կենաց հետ ստուգիւ չէր փոխեր. ինք իրեն կը զարմանար թէ ինչո՞ւ առջի ատենները աս կեանքն իրեն այնչափ դժուար եկած էր : Ստոյգ է աս իր հանգստութեան ժամանակ երբեմն երբեմն իր նախարարաց անպիտանութիւնն ու ապերախտութիւնը միտքն իյնալով՝ զինքը քիչ մը կը վրդովէին ու սիրտը կը վիրաւորէին. բայց շուտ մը նոյն վշտերն Աստուծոյ նուիրելով, մանաւանդ թէ շնորհակալ կ'ըլլար որ անոնց առթովը հիմակուան երջանկութեան հասաւ :

Այսպէսով երկու ամիս մ'ալ անցաւ եւ ամենեւին իր խաղաղութիւնն ու հանգիստը վրդովելու առիթ մը չպատահեցաւ :

Երեւոյ ամիս էր որ Տրդատ թագաւորական պատիւը ձգած, արքունիքէն ելած էր: Ամառուան տաք ու պայծառ օրերն անցած եւ աշնան զով մանաւանդ թէ պաղ ու մշուշոտ օրերն հասած էին: Ծառերուն տերեւները կը սկսէին թափիլ եւ ծաղիկներն ու խոտերը կամաց կամաց կը թարշամէին ու կը չորնային: Արժեքս թէ բնութիւնն իր նոյն տեղերը ցուցուցած սակաւժամանակեան զուարթութեան վրայ զղջալով՝ կ'աճապարէր նորէն իր տխուր ու մթազգած կերպարանքն առնուլ եւ պարզեւած նուազ ուրախութիւնը տասնապատիկ արտամութեամբ փոխարինել:

Օր մը Տրդատ ուղեց լեռնէն քիչ մը դէպ ի վար իջնալ, նոյն կողմերը պտըտիլ: Այրէն խել մը հեռացած էր, մէյ մ'ալ հեռուէն մարդ մը տեսաւ որ դէպ իր կողմը կու դար: Աս դէպքը սիրտն անպատմելի ուրախութեամբ լեցուց, ինչու որ Սմբատէն բաժնուելէն ետեւ ամենեւին մարդու երես տեսած, մէկու մը հետ խօսած չունէր: Իսկզբան չէր կրնար աչքին հաւտալ, կարծէր թէ իր այլայլած երեւակայութիւնը զինքը կը խաբէ: Բոպէ մը յառաջ ստոյգն

իմանալու համար՝ սկսաւ ընթացքը շուտցընել, սիրտն երկիւղի եւ յուսոյ մէջ բաժնուած էր. կ'ուզէր աճապարել որ շուտ մը ան իրեն ցանկալի տեսիլքը վայելէ. բայց մէկալ կողմանէ կը վախնար որ չըլլայ թէ խաբուած ըլլալն իմանալով՝ յոյսը շուտով կորսուի:

Քիչ մ'ալ աւելի մօտենալով՝ ալ տարակուսելու տեղ չմնաց. բացայայտ տեսաւ թէ ան հեռուէն նշմարածը ծերունի մըն էր, որ դէպ իրեն կը յառաջանար: Նոյն ատեն օտարականն ալ զինքը տեսնելով՝ աւելի շուտով սկսաւ քայլել: Տրդատ սրտին մէջէն Աստուծոյ շնորհակալ ըլլալով՝ աւելի կը վազէր քան թէ կը քայլէր. սակայն մտքին մէջ միշտ կասկածներ կը ծնանէին՝ թէ արդեօք եկողն ո՞վ է եւ ինչ վախճանաւ կու գայ: Աերջապէս երբ որ բաւական իրարու մօտիկցան, ճանչցաւ թէ իր հաւատարիմ Սմբատն է, որն որ նոյն ատեն զինքը ճանչցած ըլլալով՝ քայլերը կը զօրացընէր յառաջ կու գար: Գեռքովէ քով չեկած՝ նշաններով իրենց ներքին ուրախութիւնն յայտնեցին, եւ երբ որ աւելի մօտիկցան՝ այլայլած ձայնով մէկգմէկ բարեւեցին, վազելով եկան իրարու փաթթուեցան եւ արցունք թափելով՝ մխիթարուեցան:

Տրդատ անհամբերութեամբ մը Հայաստանի վիճակն հարցուց. իր որդւոյն լրերն առնուլ կ'ուզէր, իր հրաժարման՝ նախարարաց վրայ ըրած ազդեցութիւնն իմանալու կը փափաքէր: Սմբատ սաստիկ յոգնած ու այլայլած ըլլալով՝ լերան զառ ի վայրին վրայ նստեցան եւ պաշտօնեան խօսքն այսպէս սկսաւ:

Մեծ ցաւով քեզմէ բաժնուելէս ետքը՝ եկած ճամբէս ետ դառնալով՝ նախ Երիզա հասայ, անկից ալ ձիով Ազղարշապատ գացի: Նախարարները՝ հոն հասնելս իմանալուն պէս՝ շփոթած վրաս թափեցան. քանի մը տեղէն լուր առինք որ, ըսին, թագաւորը քեզի հետ մէկտեղ պալատէն դուրս է ելեր. բոյց

մինչեւ հիմա թէ զինքը թէ զքեզ գտնելու համար
բրած ճիգերնիս պարապ ելաւ : Արդ՝ ըսէ, ո՞ւր է, ո՞ւր
գնաց եւ ինչո՞ւ գնաց :

Ինչ պատասխան կրնայի տալ . սրտի խռովու-
թիւնս կրցածիս շափ ծածկելով, խօսքերս մեղմելու
ջանալով եւ առանց զիրենք նախատելու՝ իմացուցի
որ դուն իրենց անկարգութեանց ու շար ընթաց-
քին պատճառաւ զիրենք թող տուած, թագէն ու
գահէն հրաժարած՝ կ'ուզես առանձնութեան մէջ
կեանքդ անցընել :

Քիչ մը ատեն լուռ կենալէն ետեւ՝ ըսին . Արդէն
մենք աս բանս մակաբերելով եւ գիտնալով որ ան-
գամ մը մտքին մէջ դրածէն ալ ետ չիդառնար, ար-
քայորդին մեզի թագաւորեցընել ուզեցինք : Բայց
ինչ օգուտ, Խոսքով ամենեւին չ'ուզեր թագաւորու-
թիւնն յանձն առնուլ, որպէս զի թագաւորը նորէն
դառնայ :

Ասոր վրայ՝ քու զգացած ցաւերդ ու կրած վըշ-
տերդ ստորագրեցի, եւ ուրախութեամբ տեսայ որ
խօսքերս շատերուն վրայ մեծ ազդեցութիւն կ'ընէին :
Իրենցմէ բաժնուելէս ետեւ՝ արքայորդւոյն հետ մի-
նակ տեսնուիլ ուզեցի . Ո՛հ, ինչ մեծ տրտմութեան
մէջ ընկղմած է Խոսքով, եւ ցաւերն ինչչափ սաստ-
կացաւ երբոր բարեւդ իրեն սուի եւ կամքդ յայտնեցի :

Հոս Տրդատայ աշուրները լեցուեցան ու հառա-
չելով մը՝ կեցիք քիչ մը, կեցիք, ըսաւ . ձեռքովն
երեսը գոցեց կեցաւ : Քիչ մը ետքը նորէն դարձաւ
ըսաւ Սմբատին . Ուրեմն Խոսքով չ'ուզեր թագաւորել :

Չէ, ըսաւ Սմբատ, ինք կը ջանայ որ դուն դառ-
նաս, եւ ասոր համար ալ նախարարները կը յորդո-
րէ որ գան թողութիւն ուզեն եւ նորէն աթոռդ
դարձընեն, որով ամենուն տրտմութիւնն ուրախու-
թեան փոխուի : Արդէն նախարարներն իրենք իրենց-
մէ ալ աս բանիս կը բաղձան . որովհետեւ ժողովուրդ՞

իմացած ըլլալով որ քու ձգել երթալուդ պատճառն
իրենք են, իրենց դէշ աչքով կը նայի: Ա՛հ, տէր
իմ արքայ, լսէ սիրելի որդւոյդ ձայնին, մի մերժեր
բոլոր ժողովրդեանդ խնդիրքը: Եթէ նախարարները
գան զքեզ հրաւիրեն, դէմ մի դնել: Ես ալ գըւ-
խաւորաբար անոր համար եկած եմ, որ աս ուրա-
խալի լուրը բերեմ թէ նախարարները թողութիւն
խնդրելու պիտի գան: Յուսամ որ բրածններուն վրայ
զղջացած ըլլան, եւ եթէ որ իրենց խնդիրքն ընդու-
նելով՝ հետերնին մէկտեղ աթոռդ դառնաս, ալ
բոլորովին ուրիշ կերպով կը վարուին:

Յիսուն տարիէն աւելի, ըսաւ Տրգատ ծանրու-
թեամբ մը, Հայաստան կառավարեցի: Արնամ ըսել
որ առջի քանի մը տարիէն ետեւ՝ երբեք հանգիստ
ժամանակ չեմ տեսած: Գրտի թշնամիներէն աւելի՝
նախարարացս անմիաբանութենէն ու անկարգութե-
նէն վիշտ ու նեղութիւն կրած եմ: Եթէ մինչեւ
հիմա փորձն առած չըլլայի, գուցէ կրնայի խօսքե-
րուդ հաւանիլ. բայց արդէն դուն ալ գիտես թէ
ինչպէս կամակոր ու հպարտ նախարարներ կան, ու
րոնք ամէն բարի խորհուրդներու դէմ կը դնեն,
միայն անոր համար՝ որ ան խորհուրդները տուողն ի-
րենք չեն. իսկ եթէ իրենք բան մը մտածեն եւ
հաւանութիւն չգտնեն, աշխարհք տակն ու վրայ
կ'ընեն, որպէս զի իրենց ըսածն յառաջ երթայ:
Թող, սիրելիս, թող. ալ ես ծեր եմ, իմ վերջին
օրերս կ'ուզեմ որ Հոգեւոր հօրս վերջին օրերուն
նման կեանք անցընեմ:

Ես խօսքերը խիստ մեծ տրամութեամբ եւ ներ-
քին այլայլութեան նշաններով ըսելէն ետքը՝ Սմբա-
տին հարցուց թէ արդեօք Սուրբ Հայրապետին հետ
տեսնուեցաւ:

Աղարշապատ հասնելէս օր մը ետքը, պատաս-
խանեց Սմբատ, բոլոր քաղքին մէջ իմ ետ դառ-

նալուս լուրը տարածուելով՝ շատերն իրենց ցաւը յայտնելու եկան. ոմանք ալ զիս մեղադրեցին թէ ինչո՞ւ քու հրաժարելու կամքդ ուրիշներուն չիմացուցի, որ կարելի է թէ կ'արգելէին: Ասոնց պատասխան տալու ժամանակս՝ պատգամաւոր մ'եկաւ ու զիս Հայրապետին հրաւիրեց: Անմիջապէս ոտք ելայ հետը դացի: Երբ որ իր խուցը մտայ՝ մէկէն իր մեծարոյ երեսին վրայ խոր տրտմութեան նշաններ տեսայ. աշուրները դեռ քիչ մը յառաջ թափած արցունքէն կարմրցած էին: Տխուր դէմքով ու հառաչանքով մը՝ Ո՞ւր է թագաւորնիս, ո՞ւր տարիր, ըսաւ:

Աս առանց ձայն հանելով՝ յառաջ դացի եւ անոր պատշաճաւոր յարգութիւնս ընելէն ետեւ՝ ասանկ խօսեցայ: Աստուածապատիւ տէր. թագաւորը շատ կը բաղձար որ հոսկից չբաժնուած՝ վերջին հրաժարական բարեւը տայ ձեզի եւ աստուածային օրհնութիւննիդ ընդունի. բայց թէ այլայլութենէն եւ թէ իմացուելու վախէն՝ արտորաց ու ժամ մը յառաջ քաղքէն դուրս ելլել ուզեց: Արդէն իր փախստեան պատճառներն ալ աղէկ գիտեք. գիտեք թէ ինչպէս սիրտը դառնացուցած են . . . :

Մէկէն խօսքս կտրելով՝ Գիտեմ, ըսաւ. բայց մի-թէ քիչ դժուարութիւն է հիմայ ինձի՝ նախարարաց անաստութեան յաղթել. գոնէ երկուքնիս մէկտեղ աւելի զօրաւոր միջոցներ կրնայինք գտնել, որով հայրենեաց օգտին միաս չէր հասներ:

Աքքայն, ըսի, բացարձակապէս միտքը դրած է որ ետ չդառնայ ու Մանեայ այրը քաշուած է: Անոր համար ինձի յանձնեց որ ձեր միջնորդութեամբն արքայորդին թագաւորեցրնենք եւ զանիկայ ձեր խնամոցը կը յանձնէ:

— Իայց ես կը լսեմ թէ նախարարներէն շատերը կ'ուզեն վերջին փորձ մ'ալ փորձել, կ'ուզեն երթալ թագաւորին աղաչել որ նորէն իր աթոռը

դառնայ: Ես ալ նոյն կարծեաց վրայ եմ: Եթէ յանձն չ'առնէր, ան ատեն կը մտածենք: . . . Ստոյգ է որ նախարարներէն ոմանք ինծի հետ միանալով արքայորդւոյն քովը ժողված են եւ հաւատարիմ կը մնան. բայց ասոր հակառակ մէջերնէն ոմանք ալ քանի որ մինակ մնացին՝ ամէն շարիք անպատիժ կը գործեն: Թագաւորին հեռանալն իրենց խրատ ըլլալու տեղ՝ աւելի եւս յանդգնութեամբ շարիք գործելու պատճառ եղած է: . . .

Նոս Տրդատ Սմբատայ խօսքը կտրեց. Տես ուրեմն, ըսաւ, տես թէ ինչ յոյս կրնամ ունենալ ետ դառնալէն: Եթէ խելքերնին գլուխնին եկած ըլլար, գուցէ կրնայի զիջանիլ. բայց քանի որ իրենք նոյնն են, ես ալ իմ կարծիքս չեմ փոխեր: Եթէ ինծի գալու աղաչելու ըլլան, աս միայն կ'ըսեմ որ նախ երթան իրենք փոխուին ու ետքը զիս յորդորեն:

Աս ըսելով ոտք ելան եւ սկսան դէպ ի թագաւորին բնակարանն երթալ: Երբ որ Սմբատ այրն ու անոր քովերը տեսաւ, ապշեցաւ մնաց. կարծես թէ ամէն բան կերպարանափոխ եղած, առջին անգամ տեսածին նայելով՝ զուարթ կերպարանք մը ստացած էր: Տրդատ հաճութեամբ եւ ուրախութեամբ մը մէկիկ մէկիկ ամէն կողմ իրեն ցուցնելով՝ շիմակ ես իմ հանգիստս գտած եմ, բարեկամ, ըսաւ. թող տան զիս որ նոյնը խաղաղութեամբ վայելեմ: Ամէն կողմանէ աղէկ ու օգտակար է որ որդիս գահն ելլէ: . . . Նոյն իսկ անոր ինչ դէպքով թագաւորեն յիշելով՝ ամէնքը կը յորդորուին լաւագոյն ընթացք մը բռնելու: Միանգամայն որդիս զիրենք աւելի աղէկ կրնայ զսպել քան թէ ես՝ որ ծերացեր եմ:

ՍԻՐԱՏԱՅ գալէն ետեւ շաբաթ մը անցած էր. անոր ներկայութեամբն ու ընկերութեամբը թագաւորին առանձնակեաց կենաց վայելմունքը ստոյգ է աւելցած էր, բայց միանգամայն աս վայելմունքը տրամական մտածմունքէ մը բոլորովին ազատ չէր: Մէկ կողմանէ կ'ուրախանար իր հաւատարիմ պաշտօնեան ու բարեկամը քովը տեսնելով ու անոր քաղցր ընկերութիւնը վայելելով. բայց մէկալ կողմանէ կը տրամէր՝ երբ որ կը մտածէր թէ որդին այնպիսի խորհրդատուէ ու օգնականէ մը զրկուած է. կ'ուզէր զինքը նորէն ետ խաւրել, բայց չէր կրնար . . . . .: Անդիէն ալ նախարարաց գալիքն իրեն մեծ մտածմանց նիւթ էր: Անոնց հետ ունենալու տեսութիւնն առանց այլայլելու չէր կրնար միտքը բերել. նոյն մտածմունքները գիշեր ցորեկ միօրինակ զինքը կը տանջէին:

Վիշեր մ'ալ զրեթէ ամբողջ աս նիւթերուն վրայ խորհելով տանջուելէն ետեւ՝ առտուան դէմ քիչ մը քունը տարաւ: Երբ որ արթընցաւ՝ արդէն արեւն իր ընթացքին մէջ յառաջացած էր. մէկէն ցատքեց

ելաւ եւ տեսնելով որ Սմբատ հոն չէ, կարծելով
թէ իրմէ յառաջ ելած դուրս գացած է, ինք հոն
աղօթքն ընելէն ետեւ՝ դուրս ելաւ, ասդին անդին
կը փնտռէր ու անունը կը կանչէր. բայց տեղ մը
չգտնելով՝ սկսաւ տարակուսիլ եւ տրտմիլ: Գեռ
ոյս ունենալով որ գուցէ քիչ մը հեռու գացած
ըլլայ, ամէն կողմ պտրտեցաւ. ճամբան աչքը շորս
դին էր, թէ արդեօք Սմբատ որ կողմէն դուրս
պիտ'որ ելլէ: Աերջապէս տեսնելով որ ակնկա-
լութիւնը պարապ ելաւ, խռովեցաւ եւ սկսաւ ար-
ցունք թափել: Չէր կրնար իմանալ թէ ինչ պատ-
ճառաւ հեռացած էր. եթէ ետ գառնալ ուզէր,
կ'ըսէր ինք իրեն, անտարակոյս վերջին ողջոյն մը կու
տար. գուցէ, կ'ըսէր, զինքը վշտացընելու առիթ
մը տուի: Զանազան կասկածներ ու խորհուրդներ
միտքը կու գային. եւ յագեցուցիչ պատճառ մը
չկրնալով գտնել, սաստիկ տրտմութեան մէջ ինկաւ:
Ուզեց որ քիչ մը սփոփելու եւ խորհուրդները ցրուե-
լու համար արտն երթայ գործէ, բայց անկարելի ե-
ղաւ. բազուկներուն վրայ ոյժ չէր մնացեր. ամէն տե-
սած առարկաները զՍմբատ միտքը կը ձգէին ու սիր-
տը կը վհատեցընէին:

Ամէն բան թող տալով՝ այրը քաշուեցաւ. զա-
նազան մտատանջ խորհուրդներէ շարշարուելով՝ մին-
չեւ կէսօրէն ետեւ այրին մէկ անկիւնը քաշուած
խոր տրտմութեան մէջ նստած էր: Մէյ մ'ալ սկսաւ
հեռուէն խառն ու անսովոր շշուկ ու ձայներ մը
լսուիլ: Քանի գնաց շշուկը մօտիկցաւ, մինչեւ իրեն
ծանօթ ձայներ ականջն հասան, եւ վերջապէս քանի
մը նախարարաց ձայնն որոշ լսեց: Սիրտը թնդաց.
Իմացաւ որ զինքը փնտռելու համար եկած են. կ'ու-
զէր անկից հեռանալ, բայց ինչ օգուտ, ճար չկար:
Անոր համար նոյն տեղն անշարժ մնաց, եւ սկսաւ
մտածել թէ անշուշտ Սմբատ անոնց գալու օրն յա-

ուջուրնէ գիտնալով՝ գաղտուկ առջեւնին ելած է եւ անոնց հետ մէկտեղ կու գայ: Աս մտածմանց վրայ քիչ մը հոգի առաւ, որովհետեւ Սմբատայ հաւատարմութեան վրայ ամէն կողմանէ բոլորովին վստահ էր:

Ասոնք մտածելու ատեն նախարարները ներս մտան եւ զինքն ան աղքատին վիճակին մէջ տեսնելով՝ պաղեցան մնացին: Բերաննին գոց, երեսնին կախած, աչուրնին զետինը սեւեռած՝ անշարժ կը կենային, մէջերնէն ամենեւին մէկն առաջին խօսողն ըլլալու չէր համարձակեր:

Տրդատ քիչ մ'ատեն զանոնք իրենց շփոթութեան ու ամօթոյն մէջ թող տալէն ետեւ՝ հարցուց թէ Ի՞նչ կ'ուզէք: Բայց նախարարաց բերանը կըղպուած էր, չկրցան պատասխան տալ: Նորէն հարցուց թէ Ո՞ւր է Սմբատ: Մէջերնէն մէկը՝ Չենք գիտեր, ըսաւ, քանի մը շարաթ կայ որ զինքը տեսած չունինք: Հոս թագաւորին կասկածները նորէն սկսան: Կ'երեւայ որ մէջերնին չէ, կ'ըսէր. հապա ո՞ւր կրնայ ըլլալ, կը մտմտար ինք իրեն: Նախարարները տակաւին խորունկ լռութեամբ՝ յանցաւորի պէս առջեւը կեցած էին:

Թագաւորն առանց անոնց խօսելուն սպասելու՝ ինչո՞ւ, ըսաւ, փուճ տեղ ձեր թագաւորնիդ փրնտուելու ելեր էք. գացէք հիմակ ուղածներնուդ պէս ձեր անօրէն խորհուրդները կատարեցէք. ահաւասիկ ան շատոնցուրնէ բաղձացած ազատութիւննիդ գտած էք: . . . . Բայց եթէ չէ՝ զղջացած էք եւ ասկից ետքը կռապաշտութեան սովորութիւններէ հեռու եւ հայրենեաց հաւատարիմ մնալ կ'ուզէք, ահա խոսրով իմ որդիս, անոր քովը ժողովեցէք. եւ եթէ հայրենեաց օգտին կը փափաքիք, միամտութեամբ ու հաւատարմութեամբ անոր ծառայեցէք, որ չըլլայ թէ ձեր ներքին բաժանման պատճառաւ ինձի պէս

զինքն ալ թող տալու առանձնանալու ստիպէք,
չըլայ թէ օտար տէրութեանց ձեռքն իյնաք, հայրե-
նիքը գերութեան մէջ ձգէք:

Մերեւայ որ աս խօսքերուն սրտերնին շատ նեղա-
ցաւ. ինչու որ մէջերնէն մէկը բարկանալով ու այլայ-
լած դէմքով մը դարձաւ իր ընկերներուն նշան մ'ը-
րաւ ու դուրս ելաւ. մէկալներն ալ մէկիկ մէկիկ
լռութեամբ անօր ետեւէն գացին. այնպէս որ ար-
քային քով մարդ չմնաց: Գուրսը քիչ մ'ատեն
մէջերնին խօսելէն ետեւ՝ ոմանք նորէն ներս մտան եւ
սկսան աղաչել ու պաղատիլ որ իր աթոռը դառ-
նայ, խոստանալով որ իրեն հաւատարիմ ու հնազանդ
կ'ըլան:

Տրդատ քիչ մը մտածելէն ետքը՝ պատասխան
տուաւ թէ Այսչափ տարի փորձն առնելէն ու ձեր
խոստմունքներէն խաբուելէն ետեւ՝ ձեր հիմակուան
խօսքին դիւրաւ չեմ կրնար հաւտալ: Բայց եթէ
զրուցածնիդ անկեղծ է նէ, ըսաւ, ձեզի աս միջին
ձամբան կ'առաջարկեմ: Արդիս Խոսրովն իմ տեղս
փոխանորդ կը դնեմ, թող անիկայ հիմակու հիմայ
չայաստան կառավարէ. եթէ տարի մը խաղաղու-
թեամբ ու ձեր պարտքերը կատարելով տէրութեան
կը ծառայէք, ան ատեն խնդիրքնիդ կրնամ ընդու-
նիլ, ան ատեն եթէ կ'ուզէք որ ես նորէն աթոռս
դառնամ՝ պատրաստ եմ, կը դառնամ: Իսկ եթէ
Խոսրովին վրայ գոհ ըլլալով՝ կ'ուզէք որ միշտ մնայ,
ալ աղէկ է: Թող տուէք որ ես աշխարհքիս աղ-
մուկներէն հեռու գաած հանգիստս վայելեմ. ալ
աշխարհք ինծի համար չէ. արդէն մարմինս՝ ինչպէս
կը տեսնէք, հիւժած ու հող դառնալու մօտիկցեր
է, թող տուէք որ ինք իրեն լուծուի երթայ. թա-
գաւորութեան հոգերով իմ մահս մ'արտորցընէք:
Արդեակք իմ, ես ամենուգ ալ սիրով թողութիւն
կու տամ եւ կը խնդրեմ որ իմ որդւոյս նեցուկ ըլ-

լաք . որպէս զի ես ալ գոնէ իմ վերջին օրերս հայրենեաց ուրախալի լրերովը մխիթարուիմ ու հանդարտ ոգւով եւ գոհ սրտիւ գերեզման մտնեմ : Գացէք եւ որդւոյս ալ որդւոյնս ու հայրական օրհնութիւնս տարէք :

Թագաւորին աս սրտաշարժ խօսքերէն՝ որոնք վայրենի գազաններն ալ գթութեան շարժելու բաւական էին , նախարարներն ամենեւին չշարժեցան , մանաւանդ թէ աւելի եւս նեղացան : Իրենք շատերուն խօսք տուած էին որ անշուշտ զՏրդատ ետ կը դարձնեն : Հիմայ յոյսերնին պարապ ելլելով՝ իրենց պատուոյն ամօթ ու նախատինք մը կը սեպէին : Նորէն դուրս ելան , սկսան մտածել . վերջապէս որոշեցին որ աս եղած նախատանաց վրէժն առնուն , որովհետեւ Տրդատայ հոնտեղը մինակ քաշուած ապրիլն իրենց համար յախտենական նախատինք ու անարգանք մըն էր :

Մեջերնէն մէկը՝ որ շարութեան մէջ ամենէն աւելի էր եւ շատ անգամ իր անկարգութեանցը համար թագաւորէն յանդիմանուած ըլլալով՝ զանիկայ խիստ կ'ատէր , իր անձնական վրէժն ալ առնելու մտքովինք զինքն առաջարկեց որ աս նախատանաց հատուցումն ինք պահանջէ : Աս անօրէն առաջարկութեան թէպէտ ամենք իսկզբան սաստիկ ընդդիմացան , բայց վերջապէս հաւանեցան եւ ամենքը մէկտեղ առանց նորէն Տրդատայ հետ տեսնուելու՝ սկսան ետ դառնալ :

Իսկ ան տիրամատնիչ անօրէնն իր կապարձակիրը հետն առած՝ նորէն այրը մտաւ եւ թագաւորին առջեւն երթալով՝ Նախարարներն ետ դարձան , ըսաւ : Իրենք հաստատուն ակնկալութեամբ եկած էին որ զքեզ մեր տէրն հետերնին տանին : Աս բախտէն զրկուելուն վրայ շատ տրտմելով ու վշտանալով՝ չկրցան մէյ մ'ալ անձամբ դալ հրաժարական որդ-

ջոյննին տալ եւ ինծի յանձնեցին որ իրենց սրտին
ցաւն յայտնեմ :

Ասոր Տրդատ ամենեւին ձայն չհանեց :

Նախարարը նորէն կրկնեց : Թէպէտ դրած պայ-
մանդ դժուար է, բայց կը յուսամ որ սիրով կը կա-
տարեն եւ զքեզ ալ գոհ կ'ընեն, որովհետեւ ետ
դառնալու ատեննին մտքերնին արքայորդին աթոռ
նստեցընել էր : Առ այժմ իբրեւ սիրոյ նուէր մը աս
չնչին ընծաներն ամենուս կողմանէ ընդունէ եւ օրհ-
նութիւնդ բոլոր Հայաստանին ու մեր վրայէն պակաս
մ'ըներ :

Տրդատ աս խօսքերուն շատ ուրախացաւ, կարծե-
լով որ իր առաջարկութիւնն ընդունելի եղաւ : Նո-
րէն ուրիշ խրատներ տուաւ եւ զինքն յորդորելով
որ ընկերներուն հետ մէկտեղ հեթանոսական սովո-
րութիւնները թող տայ ու Խոսրովին հաւատարմու-
թեամբ ծառայէ՝ սիրով զինքը խրկեց : Նախա-
րարն իր կապարճակրին հետ այրէն դուրս ելաւ եւ
արտորալով մէկալ նախարարաց ետեւէն հասնելու
կը ջանար :

Իւերած ընծանին զանազան պտուղներ ու կերա-
կուրներ էին, ամանով մ'ալ ընտիր գինի. նոյնպէս
հովէն ու ցրտէն պատսպարելու համար հազուստներ :
Տրդատ նախարարաց աս սիրոյ ցոյց քէն խիտ շար-
ժեցաւ : Սիրտը սաստիկ տրամուլթեան եւ ուրախու-
թեան զգածմանց մէջ կը ծփար. ստոյգ է առջի
ունեցած յարաբերութիւնները նորէն միտքը գալով՝
կը խռովէր. բայց միանգամայն կ'ուրախանար որ իր
առաջադրութեան մէջ անշարժ ու հաստատուն մնաց
եւ անոնց շուտով երթալովը՝ նորէն իր առջի հան-
դարտութեանը կրնար դառնալ : Ամենէն աւելի
զինքը հոգերու եւ մտածմանց մէջ ձգողը՝ Սմբատայ
մէկէն աներեւոյթ ըլլալն էր. աս մտածմունքը յա-
ռաջուրնէ աւելի զինք նեղելու սկսաւ. զանազան

կասկածներու կ'երթար, այլ եւ այլ խորհուրդներու մէջ կը տանջուէր :

Արդէն իրիկունը մօտեցած էր եւ Տրդատ դեռ բերանը բան մը չէր դրած. անոր համար քիչ մը ետքը՝ նախարարաց բերած ընծաներէն կտոր մը բան ուզեց ուտել, գինիէն ալ խմեց : Արդէն յայտնի է որ ասանկ այլայլութեան մէջ ամենեւին բան մը իրեն ախորժեւի չէր կրնար դալ, ուստի եւ հազիւ քանի մը պատառ կըրցաւ բերանը դնել. շուտ մը դադրեցաւ եւ այրէն դուրս ելաւ : Բայց կէս ժամ մը՝ շարունակ Սմբատայ հեռանալուն վրայ խորունկ մտածելով պտըտելէն ետեւ՝ մէյ մ'ալ վրան անսովոր թմրութիւն մ'եկաւ : Գուցէ շատոնց չճաշակած գինիէս պատճառած է, ըսելով՝ այրը դարձաւ ու իրեն անկողնոյ տեղ ծառայող խոտերուն վրայ ընկողմանեցաւ :

ՍՄԲԱՏ քանի մ'անգամ հարցուցած եւ իմացած ըլլալով որ Տրդատ իր առանձնանալէն ետեւ ամենեւին միս կերած չէ, ուզեց անոր յանկարծական ուրախութիւն մը պատճառել, ուստի եւ հարկաւոր եղածներն առջի իրիկուրնէ պատրաստելով՝ առտուանց կանուխ աղեղն առած Տրդատէն զաղտուկ ճամբայ ելաւ: Աւրան արեւմտեան կողմէն վար իջաւ, սկսաւ դէպ ի վտակ մը յառաջ երթալ. վտակին եզերքն եղած անտառակը մտաւ, ամէն կողմ սկսաւ պտրտիլ, բայց որսի մը չպատահեցաւ: Այն կողմերը քիչ մը գեղեցիկ տեսք ունենալուն՝ նստեցաւ յոգնութիւն առաւ: Աէսորուան մօտ նորէն ոտք ելաւ եւ աւելի յառաջ գնաց. ամէն տեղ խորին լռութիւն էր, հազիւ երբեմն քանի մը թռչուն կ'երեւար: Ան տեղերն ալ պտրտելով ու դարձեալ որսի մը չպատահելով՝ մեծ աշխատութեամբ լերան ստորոտէն դարձաւ ու դէպ ի արեւելեան դին եկաւ, ուսկից որ Մանեայ այրն երթալու ճամբան էր:

Այն տեղերն ալ երկայն ատեն պտրտելէն ետեւ՝ վերջապէս փոքրիկ եղջերու մը տեսաւ, ետեւէն վա-

զեց ու նետովը զարկաւ պառկըցուց : Ուրախութեամբ վրայ հասաւ ու մեռցընելէն ետեւ քովը նստեցաւ յողջութիւն առաւ : Մտքէն կ'ըսէր թէ Աաղը կրնամ խորվել ու տիրոջս ախորժական կերակուր մը պատրաստել : Ասանկ մտածմունքներով ինք իրեն կը զուարճանար ու կը սփոփուէր, որ թագաւորին հաճելի ծառայութիւն մը պիտ'որ ընէ :

Կէսօրէն ետեւ զարկած որսը կռնակն առած՝ սկսաւ ետ դառնալ : Մէյ մ'ալ հեռուէն երկու հոգի տեսաւ՝ որոնք արտորնօք լեռնէն վար իջած իր կողմը կու գային : Աչքն ետեւը հեռուները տանելով՝ տեսաւ որ խումբ մը մարդիկ ալ հեռուն դաշտին վրայ նստեր են : Անմիջապէս իմացաւ թէ Տըրգատին քովէն ետ դարձեր են . սիրտը թնդաց սկսաւ բոլոր մարմինը դողալ . չէր գիտեր թէ արդեօք թագաւորն անոնց խնդիրքին զիջած էր, թէ չէ : Քանի գնաց ան երկու հոգին մօտիկցան : Սմբատ տեսնելով որ նախարար մըն է իր կապարճակրովը, շուտ մը քովի անտառին թփերուն մէջ պահուրտեցաւ, որ չըլլայ թէ իրեն հոն ըլլալն իմացուի : Թփերուն մէջէն զանոնք շարունակ կը զննէր : Նախարարն ու կապարճակիրն աւելի մօտիկցան . այնպէս որ իրենց դէմքն որոշ սկսաւ տեսնել : Երկուքն ալ սաստիկ այլայլած էին, զոյներնին նետած, վրանին մեծ տրտմութիւն մը կը տեսնուէր : Անհաստատ ընթացքնին եւ ըրած շարժումնին կը ցուցընէր թէ մեծ խռովութեան մը մէջ էին : Սմբատ աւելի եւս զգուշութիւն ըրաւ, մինչեւ որ անցան դացին : Բայց ինք բոլորովին տակն ու վրայ եղած էր . Ո՛հ, կ'ըսէր, արդեօք ինչ պատահած է, որ ասոնք այսչափ այլայլած են : Չանազան տխուր մտածմունքներէ ետեւ՝ սկսաւ ինք իրեն դէմ զայրանալ, թէ ինչո՞ւ թագաւորին քովէն բաժնուեցայ . այսպիսի առթի մէջ իմ ներկայութիւնս իրեն անշուշտ հարկաւոր էր, կ'ըսէր : Աս

մտած մունքներն այնչափ զինքը խռովեցին որ ոտուր-
ները կապուեցաւ, կեցած տեղն անշարժ մնաց: Հա-
ղիւ քիչ մը ետքը ինք իրեն գալով՝ անտառէն դուրս
ելաւ, քարի մը վրայ նստեցաւ ու ձեռքը գլխուն
կաթընցուցած երկայն ատեն մնաց:

Ա՛լ իրիկուն ըլլալու մօտիկցած էր: Ո՛ր գիտէ,
կ'ըսէր, Տրդատ ի՞նչպէս զիս կը փնտռէ, ո՛ր գիտէ
ի՞նչ խօսուած է մէջերնին: . . . Ո՛վ գիտէ, արդեօք
. . . : Հոս մտքին մէջ սարսափելի կասկած մ'իսկաւ,
զորն որ շուտ մը իբրեւ չըլլալու բան մէկդի ընել
կ'ուզէր. բայց անկարելի եղաւ. ուստի չկրնալով կե-
նալ՝ մէկէն վեր ցատքեց ու եղջերուն հոն թող տա-
լով՝ դէպ ի այրը ճամբայ ելաւ: Այնչափ հեռա-
ցեր էր այրէն՝ որ հաղիւ երեք ժամու մէջ կրնար հոն
հասնիլ: Արեւը մտնելու մօտ՝ ինք ճամբայ ելաւ: Ըն-
թացքին շուտութիւնը զարմանալի էր. զանազան
կասկածներէ խռոված ըլլալով՝ կը ջանար որ բոպէ
մը յառաջ հասնի: Բայց երկայն ատեն չկրցաւ նոյն
ընթացքով յառաջ երթալ: Արդէն բոլոր օրը յոգ-
նած էր, հիմակ ալ սրտին այլայլութենէն ու տըրտ-
մութենէն ծնկուրներուն ոյժը կը կտրէր:

Քիչ մը ետքը մութը բոլորովին կոխեց: Գեռ
ինք բաւական ճամբայ ունէր: Քանի որ մթութիւնը
չորս կողմը կը պատէր, իր վախն ու սարսափն ալ
կ'աւելնար: Շփոթած ու խռոված ոգւով քիչ մը
կը քայլէր, եւ մէկէն ի մէկ ոտուրները կը բռնուէին
կը մնային: Ամէն փոքր ձայնին կը կենար չորս կող-
մը կը նայէր, եւ տեսնելով որ իրմէ ուրիշ մէկը չկայ,
նորէն սիրտ կ'առնէր կը սկսէր քայլել: Բայց չէր կրնար
երկայն ատեն յառաջ երթալ, առանց քանի մ'ան-
գամ կռնակը դառնալու:

Ասանկ անձկութեամբ այրը մօտիկցաւ: Բայց ո-
տուրներն յառաջ չէին երթար, չէր կրնար ներս
մտնել. չէր գիտեր թէ արդեօք զՏրդատ ներսը

պիտի գտնէ՞ եւ ինչպէս պիտի գտնէ: Հեւալու ձայնը զսպելով՝ վերջապէս այրին մէջ նետուեցաւ...: Տրդատայ ձայնը լսելով՝ մէկէն ի մէկ ուրախացաւ. բայց ուրախութիւնն երկայն չտեւեց, երբ որ միտ դրաւ իմացաւ թէ հառաչելու ձայն էր լսածը:

Վովը մօտիկցաւ տեսաւ որ սաստիկ ցաւոց մէջ կը տանջուէր: Աւզեց օգնութիւն մ'ընել. բայց մութի մէջ ձեռքէն ինչ կու դար: Տրդատ իր ցաւերէն յափշտակուած էր, այնպէս որ Սմբատին զալը չիմացաւ. հազիւ թէ քիչ մը ետքը վրայ զալով ու հաւատարիմ սպասաւորին հեծեծանքները լսելով՝ դարձաւ մարած ձայնով մ'ըսաւ. «Ո՛ւր էիր, Սմբատ... ո՛ւր էիր, ... նախարարաց զալուստը չիմացա՞ր, որոնք զիս հրաւիրեցին... եւ երբ որ երթալ չուզեցի... ա՛հ... ընծայ տուին...»: Հոս այլայլութենէն ձայնը կտրեցաւ. սաստիկ ջերմն ալ չէր թող տար որ խօսի:

Սմբատ անմիջապէս նախարարաց բրած անօրէնութիւնն իմացաւ ու սաստիկ խոռովելով՝ թագաւորին ոտուքներուն վրայ ինկաւ, սկսաւ արցունք թափել: Ո՞վ կրնար զինքը մխիթարել. Տրդատ իր ցաւոցը մէջ ուրիշէն մխիթարութիւն գտնելու կարօտ էր. Սմբատին լացքը տեսնելով՝ ինքն ալ այլայլեցաւ սկսաւ հառաչել: Սիրտ չդիմանալու տեսարան մը բացուած էր այրին մէջ: Թագաւոր մը իր նախարարներէն թիւնաւորած ու անհնարին ցաւոց մէջ յարգէ անկողնոց մը վրայ տարածուած. հաւատարիմ ու աիրասէր պաշտօնեայ մը անոր ծնկուքներուն վրայ ինկած՝ անզգայ մնացած: Գիշերուան մութն ու հանդարտութիւնն ալ աւելի եւս իրենց ողբալի վիճակը կը սաստկացնէր:

Բայց իրենց ցաւոցը սաստկութիւնը միայն արցունքով չէր կրնար դադրիլ: Սմբատ կարճ ի կարճոց իրեն հասկըցուց թէ ինք ինչ դիտաւորութեամբ

առտուանց ճամբայ ելաւ, եւ իրիկունն ինչ վախե-
րով ու կասկածներով ետ դարձաւ: Թագաւորին
վրայ ոյժ չէր մնացեր. մէկէն վրան մարելիք մ'ե-
կաւ ու անշունչ մնաց: Սմբատ սոք ելաւ, վախցաւ
որ չըլլայ թէ հոգին աւանդէ. գլխուն կողմը գնաց,
բայց մութը չէր թողուր որ կարող ըլլայ զննել: Չեռ-
քը ճակտին դպցուց, եւ տեսնելով թէ տաք է, իմա-
ցաւ որ դեռ շունչը վրան է, յոյս ունեցաւ որ լու-
սըննալուն կը հասնի: Առութեամբ քովը նստաւ ու
սկսաւ նախարարաց անզգամութեան վրայ մտածել:
Ար բարկանար ու կը ցաւէր վրանին. երբեմն սրտին
դառնութենէն վրանին անէծք կը կարդար, երբեմն
հայրենեաց վրայ ցաւելով՝ կը մորմնէր:

Նաւատարիմ պաշտօնէին յոգնածութիւնն ու
այլայլութիւնն ան աստիճանի էր, որ հազիւ թէ քիչ
մ'ատեն անցաւ, վրան թմրութիւն մ'եկաւ ու քու-
նը տարաւ: Բայց Տրդատ երբեք չէր քնանար. եր-
բեմն վրան մարելիք կու գար, երբեմն դառն ցաւոյ
մէջ կ'արթննար եւ սոսկալի տանջուելէն ու կրակ-
ներու մէջ այրելէն ետեւ՝ նորէն ինք զինքը կը կոր-
սընցընէր:

ԱՍԵՆԿՈՎ քանի մը ժամ անցնելէն ետեւ՝ Տըր-
դասայ ցաւերը քիչ մը թոյլցան. կրցաւ քիչ մը
հանգիստ առնուլ. ջերմն ալ շատ տկարացաւ, վրան
քիչ մը զօրութիւն եկաւ: Արդէն լուսըննալու սկսած
էր, երբ որ տկար ձայնով մը Սմբատայ անունը տուաւ,
որն որ քունն առած ըլլալով՝ մէկէն արթընցաւ վեր
ցատքեց, եւ տեսնելով որ ջուր կ'ուզէ, ամանն առաւ
վազեց աղբերէն լեցուց բերաւ ու քիչ մը խմցուց:

Արբոր արեւն ելլելու մօտ էր՝ Սմբատ մտադրու-
թեամբ մը հիւանդին երեսը նայեցաւ ու զարհուրե-
ցաւ. տեսաւ որ մահուան կապոյտ դոյն մը դէմքը պա-
տեր էր. աչուրները մարած ու խորունկ ինկած, ճա-
կատը դեղընցած ու բոլոր մարմինն հիւժեւելու սկսած
էր: Ինք իրեն մտածած ատեն՝ որ արդեօք ճար մը
կրնայ մի գտնել, մէկէն աչուրներուն դիպան այրին մէկ
անկիւնը՝ զգեստներ, հաց, գինի եւ ուրիշ ուտելիք-
ներ: Դարձաւ՝ ընդունած ընծաներդ ասոնք են, ար-
քայ, ըսաւ:

Ասոնք են, պատասխանեց թագաւորն ընդմիջա-
հատած ձայնով մը. նախարարներէն մէկն իբրեւ ա-

մենուն կողմանէ ասոնք ընծայ տուաւ : Իրենք հե-
ռանալէն ետեւ՝ ուզեցի կերակուր ուտել, գինիէն ալ
խմեցի՝ որ զօրանամ... , գինւոյն համն աղէկ չեկաւ :
Հաղիւ թէ կէս ժամ մ'անցած էր, վրաս թմրու-
թիւն ու գլխի ցաւ մը կոխեց. գացի անկողնոյս վրայ
ինկայ մնացի : Քանի մը ժամ ետքը սաստիկ ցաւոց
մէջ արթընցայ. աղիքներս կ'այրէին. որով իմացայ
թէ իրենց անգթութեան զոհ եմ եղեր... : Ո՛հ,
ո՛հ, հայրենեաց ըրած բարիքներուս փոխարէնն ա-
սանկ պիտ'որ ընգունիմ եղեր... :

Տրդատ այսպէս արկընկէկ խօսելով՝ յոգնեցաւ ու
չկրցաւ խօսքը յառաջ տանիլ : Սմբատ մէկէն կատ-
ղելով՝ գինւոյն ամանն առաւ, դուրս տարաւ եւ այ-
րին դրան առջեւը գետինը զարնելով՝ Թագաւորին
թշնամիներն Աստուած ասանկ փշրէ, պոռաց :

Չէ, չէ, կանչեց Տրդատ :

Աս ձայնը լսելով՝ Սմբատ այլայլած նորէն ներս
մտաւ. բարկութիւնը չէր կրնար զսպել :

Հանդարտէ, Սմբատ, ըսաւ Թագաւորը...
մ'անիծաներ... անոնց շարիքն ու պատիժը՝ իմ
սիրելի ժողովրդեանս ալ վնաս է... չեմ ուզեր որ
անոնց պատճառաւ իմ սիրելի որդիքս նեղուին... :
Վրաս յոժ չունիմ... դուն իմ տեղս աղօթէ՝ որ
Աստուած անոնց ըրածին թողութիւն տայ :

Ասոր վրայ Սմբատ ամբշնալով հանդարտեցաւ,
ու այրին մէկ կողմը նստած՝ շարունակ Տրդատայ կը
նայէր ու կը ցաւէր : Իսկ Թագաւորին ասնեղութեանց
ժամանակը մի միայն մխիթարութիւնն ան էր որ Մա-
նեայ այրին մէջ կը մեռնէր, ուր որ իր սուրբ ու հո-
գեւոր Հայրն ալ մեռած էր : Նոյն պատուական Հայրը
նորէն տեսնելու ակնկալութեամբ յափշտակուած՝
մեծ արիութեամբ իր ցաւերուն կը համբերէր : Ինչ-
պէս ըսինք՝ առտուան դէմ քիչ մը ցաւերը թոյլ-
ցած ըլլալով՝ հանդարտ ու անխռով սրտիւ մեռնե-

լու կը պատրաստուէր: Սիրտը քաղցր մխիթարու-
թեամբ լեցուելով՝ նախարարաց ու իրեն ամէն շա-
րիք ընողներուն սրտանց թողութիւն տուաւ: Մաս-
նաւոր Ս. Լուսաւորչայ աղաչանք ըրաւ որ Հայաս-
տան երեսէ չձգէ, օրհնէ բոլոր ազգն ու իր խնամքն
անոնց վրայէն չհեռացրնէ:

Այսպէս իր սիրելի աշխարհին եւ ժողովրդեան
օգտին ու երջանկութեան համար սրտանց զանազան
խնդրուածներ ընելով՝ երկայն ատեն լուռ կը կենար.
բայց երեսին շարժումներէն Սմբատ յայտնի կը տես-
նէր որ ժողովրդեան ու Աստուծոյ մէջ հաշտութեան
ու խաղաղութեան միջնորդ կ'ըլլայ:

Երբ որ զինքն ու ժողովուրդն Աստուծոյ ձեռքը
յանձնեց եւ աղօթքները ըմբոց, մխիթարուած
դէմքով մը Սմբատին դարձաւ ըսաւ. Ա՛լ մի տրտմիր,
ուրախ եղիր, վասն զի այսօր իմ ցաւերէս պիտ'որ
ազատիմ, այսօր պիտի հանդչիմ: Աս ըսելու ատեն՝
կարծես թէ վրան նոր ոյժ մ'եկած, ցաւերն ալ
աւելի դադրած էին: Ուզեց քիչ մ'ելլել ու վերջին
անգամ մ'ալ իրեն ձեռքը մշակած տեղերը տես-
նելով՝ իր կենաց ետքի օրերուն հիւրընկալու տեղե-
րուն՝ հրաժարական ողջոյնը տալ: Սմբատ անմիջապէս
քովը զնաց ու իրեն օգնելով՝ յարդէ անկողնոյն
վրայ նստեցուց: Քիչ մ'ատեն անանկ կենալէն ե-
տեւ՝ թեւը մտաւ, ոտք հանեց, սկսաւ դէպ ի այ-
րին դուռը տանիլ: Երբ որ դրան մօտիկցան, Տրդատ
քարի մը վրայ նստելով հանգչեցաւ. թէպէտ միայն
քանի մը ոտք առած էր, բայց շատ յոգնեցաւ:

Քիչ մը ետքը ուզեց այրէն դուրս ելլել. Սմբատ
նորէն թեւը մտաւ ու գրեթէ շալկելով՝ սկսաւ օգ-
նել ու վեր բռնել որ կարող ըլլայ քալել: Մեծ
դժուարութեամբ այրէն դուրս հանեց ու մօտիկ
եղած արար տարաւ, պատրաստուած յարդերուն
վրայ նստեցուց: Աս պղախի ճամբորդութեամբ Տրդ-

դատ շատ յոգնած կ'երեւար . քիչ մ'ատեն կենալէն ետեւ՝ սկսաւ տկար հայեցուածով մը շորս կողմը նայիլ : Արեւը պայծառ ծագած էր ու զինքը կը տաքցընէր . քաղցր հով մ'ալ իր քովի փոքր ծառոց կէս տերեւաթափ ճիւղերը կամաց կամաց կը շարժէր : Թագաւորը քաղցր աչքով մը իր ձեռքը մշակած արտին կը նայէր : Իր տնկած ծաղիկներուն կիսաթարչամ մնացորդէն Սմբատ քիչ մը փրցուց բերաւ , որն որ ընդունեցաւ ու քովը դրաւ ըսելով , Ահա իմ կեանքս ալ ասոնց պէս լմրննալու վրայ է :

Ժամէ մ'աւելի նոյն տեղը կենալէն ետեւ՝ ձայն տուաւ Սմբատայ ու իմացուց որ ալ կ'ուզէ այրը դառնալ : Հոս երկուքին վրայ ալ նորէն սաստիկ տրտմութիւն մը տիրեց . գիտէին որ աս վերջին անգամն է որ արեւու լոյսը կը վայելէ . գիտէին որ ամէն մէկ քայլ առնելը՝ մահուան աւելի մօտիկնալ է : Աս տրտմալի մտածութիւններով Սմբատ զինքն ոտք հանեց ու սկսան կամաց կամաց յառաջանալ : Ծեր թագաւորը շարունակ դէպ ի դետին խոնարհելով ու ցուրտ քրտինք թափելով՝ ոտք կ'առնէր , բայց առանց քանի մ'անգամ կանգ առնելու՝ չէր կրնար քիչ մը յառաջ երթալ : Երբոր այրին դրան մօտիկցան , հոն ուղեց քիչ մ'ալ հանգչիլ ու արեւուն լոյսը վայելէլ . բայց ի՛նչ օգուտ , իր սառած անգամները չէին կրնար ան ջերմութեամբ տաքնալ :

Ախմանար Տրդատ որ ալ վերջը մօտիկ է , ալ աս աշխարհքէն պիտի հեռանայ : Ուղեց իր որդւոյն ալ վերջին բարեւ մը խրկել , իր վերջին խրատն ու օրհնութիւնն անոր տալ : Սմբատը քովը նստեցուց , ձեռքը բռնելով յանձնեց որ իր մեռնելէն ետեւ՝ անմիջապէս Խոսրովին քովը դառնայ , պատմէ անոր իր ծեր հօրը վերջին օրերը , քաշած նեղութիւններն ու վշտերը , եւ Հայ ազգին վրայ ունեցած դուժն ու սէրը : Արան մնացած վերջին ուժը ժողովելով՝ Իբրեւ

կտակ կը թողում իրեն որ, բաւ, իր նախարարացը շատ չվատահի. իսկ հպատակներն հօր պէս խնամէ, անոնց սէրը վատորկի, չէ թէ վախցընելով տիրէ:

Տրդատ աս վերջին սրտաշարժ խօսքերը զրուցած ատեն՝ Սմբատ գեախնը նայելով շարունակ արցունք կը թափէր: Աերջապէս թագաւորը բոլոր նոյն տեղերուն վերջին բարեւը տալէն ետեւ՝ իր գերեզմանը մանելու կ'աճապարէր. մտան այրին մէջը: Սմբատ նորէն զինքը յարգէ անկողնոյն վրայ պառկեցուց ու հանգչեցուց, եւ գիտնալով որ ալ ելելիք չունի, կտորած սրտով մը ոտքին քովը նստեցաւ:

Աս փոքրիկ ճամբորդութիւնը Տրդատայ բոլոր ոյժը սպառած էր. տկարութենէն քիչ մ'ատեն անզգայ մնաց: Սմբատ ամէն բոլոր անհանգարտ սրտիւ վրան կը հսկէր ու կը զգուշանար. անմխիթար կուլար եւ ինք զինքը մոռցած՝ բոլոր մտադրութիւնը հիւանդին վրայ ժողված էր:

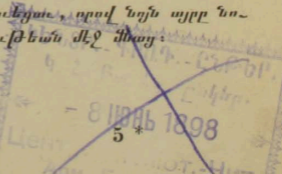
Տրդատ կէս օրը հազիւ աչքը բացաւ: Նորէն ցուերու ովկիանոսի մը մէջ ընկղմած էր. թոյնն իր վերջին ուժգնութեամբը՝ տկարացած մարմնոյն հետ կը կռուէր ու սաստիկ ցաւ կը պատճառէր: Քանի զնաց երեսին գոյնը նետեց: Ալ ամենեւին բերանը չէր բանար: Սմբատ աւելի քովը մօտեցաւ: Քիչ մը վերջը թագաւորն սկսաւ մահուան քրտինք թափել . . . . վերջին խօսքը՝ Տէր Աստուած ընկալ զիս, եղաւ . . . . : Անկէ ետեւ ալ բոլորովին խօսքը կորսընցուց: Սմբատայ ձեռքը բռնեց ու շարունակ անոր աչքին նայելով՝ կ'ուզէր իմացընել թէ հրաժարական ողջոյնը կու տայ: Սմբատ իմացաւ իր տիրոջն, իր թագաւորին վերջին կամքը, անոր պաղած ձեռքը բռնեց, կրկին կրկին իր պագներ եւ յարգ արցունքովը կը թրջէր. նորէն կը պագներ եւ չէր զիտեր թէ ինչ նշաններով իր յարգութիւնը, սերն ու ցաւը յայտներ:

Այն ժամ մ'անցնելէն ետեւ՝ Տրդատայ քրտինքը

գաղբեցաւ ու բոլոր մարմինը պաղելու սկսաւ . աշուր-
 ները կը գոցուէին . ս'հ ան արթուն աշուրներն՝ ալ
 մէյ մ'ալ չբացուելու համար՝ կը գոցուէին , ալ ան
 երկու ջահերը Հայաստանի վրայ իրենց լոյսը պիտի
 չտարածէին . . . . . : Թագաւորը բոլորովին ինք զին-
 քը կորսընցուց եւ հանդարտութեամբ սկսաւ վերջին
 շնչերն առնուլ տալ : Սմբատ արցունք թափելէն յոգ-
 նած՝ շարունակ Տրդատայ համար կ'աղօթէր : Հիւան-
 դին հոգեվարքն երկու ժամի չափ տեւեց : Արեւն
 աշխարհքիս վրայէն իր ճառագայթներն ամփոփելու
 վրայ էր , Տրդատ խորունկ ու վերջին շունչ մ'ալ
 առաւ , եւ ալ չկար . մարմինն անշունչ դիակ մըն
 էր , իսկ հոգին գնաց իր յաւիտենական բնակարանն ,
 իր աշխատութեանց վարձքն առնելու :

Սմբատայ արցունքները նորոգուեցան , տիրոջն
 անշնչացեալ մարմնոյն վրայ ինկաւ , սկսաւ լալով
 անունը կանչել , անմխիթար հեծել ու ողբալ : Նոյն
 իրիկունն ու բոլոր գիշեր ասանկ լացքով ողբով ան-
 ցընելէն ետեւ՝ երկրորդ առտու ելաւ որ մարմինը
 հողոյ աւանդէ : Խոր տրտմութեամբ երեսը նայելով
 տեսաւ որ զուարթ դէմք մը ստացած էր , որով հո-
 գւոյն երջանկութիւնը կը գուշակուէր : Քիչ մը ետքը
 այրին առջեւը յարմար տեղ մը գտնելով՝ փորեց ,
 եւ գերեզմանը պատրաստելով՝ Տրդատայ մարմինը
 հոն թաղեց :

Վրանի մը ժամ ալ կենալէն ու նոյն տեղերուն
 վերջին բարեւ մ'ալ տալէն ետեւ , ետ դարձաւ որ
 Խոսրովին քովն ելթայ ու ամէն բան պատմելով՝
 փառաւոր թաղման պատրաստութիւն մը տեսնուի ,
 որն որ իրօք ալ կատարուեցաւ , որով նոյն այրը նո-
 րէն իր տխուր առանձնութեան մէջ մնաց :

U 2171 21